

16. ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Χριστιανισμός, ούμανισμός, ἐπιστημονικὴ σκέψη

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ και διανοητική ζωή τῆς Εὐρώπης διέπεται ἀπὸ τὸ ἔντονο στοιχεῖο τῆς ἀλλαγῆς. Ἡ Εὐρώπη τις ἀπολαμβάνει τις ρήξεις, διασπᾶ συνέχειες, προκαλεῖ τις καταγίδες, ἀναζητώντας ἀδιάκοπα ἕναν καλύτερο κόσμο.

Ἄλλὰ τέτοιου εἴδους ἀπροσδόκητα και θεαματικά γεγονότα δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ παραβλέπουμε τις σταθερὲς συνέχειες τῆς σκέψης και τοῦ πολιτισμοῦ της, συνέχειες ὁρατὲς διαμέσου ὅλων τῶν διαδοχικῶν πειραματισμῶν μὲ τοὺς ὁποίους καταπιᾶστηκε ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη, ἀπὸ τὸ Σύστημα τοῦ ἁγίου Θωμᾶ τοῦ Ἄκινάτη ὡς τὸ Λόγο περὶ τῆς μεθόδου τοῦ Καρτέσιου, ὁρατὲς διαμέσου τῆς Ἀναγέννησης, τῆς Μεταρρύθμισης, ἀκόμη και τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ὅσο γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, αὐτὴ ἡ θεμελιώδης τομῆ, δὲν ἄγγιξε ὡστόσο ὅλους τοὺς τομεῖς οὔτε τῆς ζωῆς της οὔτε τῆς σκέψης της.

Ὁ χριστιανισμὸς

Ὅλες οἱ θρησκείες ἐξελίσσονται. Δὲν παύουν ὅμως ποτὲ νὰ ἀποτελοῦν, ἢ καθεμιά μὲ τὸν τρόπο της, κόσμους ξεχωριστοὺς, πιστοὺς στις δικές τους ἀρχές, μὲ τις δικές τους σταθερὲς και τις δικές τους πρωτότυπες συντεταγμένες.

Ὁ δυτικὸς χριστιανισμὸς ὑπῆρξε και ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ κύρια συνιστώσα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης, ἀκόμη και τῆς ὀρθολογιστικῆς, ποὺ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ τὸν ἀντιπαλέψει, χωρίς ὅμως νὰ ἔχει ἄλλη ἀφετηρία ἀπὸ τὸν ἴδιο. Σὲ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς Δύσης, ὁ χριστιανισμὸς βρίσκεται στὴν καρδιά αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖο ζωογονεῖ ἀκόμη και ὅταν ἀφήνεται νὰ παρασυρθεῖ ἢ νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ αὐτόν, και τὸν ὁποῖο ἀγκαλιάζει ἀκόμη κι ὅταν ἐκεῖνος πασχίζει νὰ τοῦ ξεφύγει. Γιατὶ ὅταν στρέφεις τὴ σκέψη

σου έναντια σὲ κάποιον, ἐξακολουθεῖς νὰ βρίσκεσαι στὴ δική του τροχιά. Ὁ Εὐρωπαῖος, ἀκόμη καὶ ἄθεος, δὲν παύει νὰ εἶναι δέσμιος μιᾶς ἠθικῆς, δέσμιος διαφόρων ψυχικῶν ἐπιταγῶν ποὺ ὀρίζουν τὴ συμπεριφορά του, καὶ εἶναι βαθιὰ ριζωμένες στὴ χριστιανικὴ παράδοση.

Εἶναι ἀπὸ «χριστιανικὴ φύτρα» ὁ Εὐρωπαῖος, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε μαζὶ μὲ τὸν Μοντερλάν, ποὺ ἰσχυρίζοταν ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ἀπὸ «καθολικὴ φύτρα», μολονότι εἶχε χάσει τὴν πίστη του.

Ὁ χριστιανισμός, ποὺ εἶχε εὐρεία διάδοση στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἔγινε ἐπίσημη θρησκεία τῆς μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Κωνσταντίνου, τὸ 313, τρεῖς αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία (δηλαδὴ ὅλες οἱ μεσογειακὲς χῶρες καί, στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, μερικὲς χῶρες ποὺ βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ζώνης τῆς ἐλιᾶς καὶ τῆς ἀμπέλου) ἦταν ὁ χῶρος ὅπου εὐδοκίμησε ἀρχικὰ ἡ νέα προελαύνουσα θρησκεία, ἦταν ἡ «χριστιανικὴ περιοχὴ», ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ὁ Πῶλ Βαλερῦ¹ θέλοντας νὰ υπογραμμίσει τοὺς δεσμοὺς τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὴ γῆ, τὸ ψωμί, τὸ κρασί, μὲ τὸ σιτάρι καὶ τὸ ἀμπέλι, ἀκόμη καὶ μὲ τὸ λάδι τὸ ἅγιον τοὺς δεσμοὺς τῆς χριστιανικῆς πίστεως μὲ τὶς μεσογειακὲς γεωγραφικὲς καταβολές τῆς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔμελλε νὰ ἐξαπλωθεῖ σὲ τόσο μεγάλη ἀκτίνα.

Ἔτσι, πρὶν ἀπὸ τὴ λαίλαπα τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ προξένησαν οἱ νίκες τοῦ Ἰσλάμ, ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 11ο αἰῶνα, ὁ χριστιανισμὸς εἶχε τὸ χρόνο νὰ προσαρμοστεῖ κατὰ κάποιον τρόπο στὸν ρωμαϊκὸ κόσμον, νὰ ἐγκαταστήσει τὴν ἱεραρχία του, νὰ μάθει νὰ κάνει σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στὰ ἐγκόσμια —«τὰ τοῦ Καίσαρος»— καὶ στὰ πνευματικὰ πράγματα, νὰ ἀντιμετωπίσει νικηφόρα ὀξείες δογματικὲς ἔριδες, ποὺ ὀφείλονταν πρωτίστως στὴ σχολαστικὴ φύση, στὴν εὐστροφία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ ἀπο-

1. Ὁ Μπρωντέλ ἐπισημαίνει στὸ κείμενό του τὸ λογοπαίγνιον ποὺ κάνει ὁ Βαλερῦ γράφοντας «l'aîre chrétienne», ὁ χριστιανικὸς χῶρος, ἡ χριστιανικὴ περιοχὴ, ἀντὶ τῆς συνήθους ὁμόχητης φράσης «l'ère chrétienne», ἡ χριστιανικὴ ἐποχὴ.

σαφηνιστοῦν οἱ θεολογικὲς βάσεις τοῦ χριστιανισμοῦ, νὰ ὀριστοῦν οἱ διαφορὲς μορφὲς του καὶ νὰ διερευνηθοῦν οἱ ἐπιπτώσεις του.

Σὲ αὐτὸ τὸ μακρόπνοο καὶ ἐπίπονο ἔργο θὰ συμβάλουν οἱ πρῶτες Σύνοδοι (τῆς Νικαίας, τὸ 325· τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 381· τῆς Ἐφέσου, τὸ 431· τῆς Χαλκηδόνος, τὸ 451, κ.λπ.) καθὼς καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Ἀπολογητὲς, οἱ ὁποῖοι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου, ἀγωνίστηκαν ἐναντία στὴν εἰδωλολατρία, καὶ οἱ Δογματικοί, ποὺ διατύπωσαν τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ τοποθετήθηκαν ἀπέναντι σὲ ποικίλες ἀποκλίνουσες δοξασίες. Ἀνάμεσα σὲ αὐτούς, ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος κατέχει μιὰ θέση ποὺ δὲν εἶναι χρονολογικὰ ἢ τελευταία (ἀφοῦ ὀρισμένοι ἑρμηνευτὲς θεωροῦν ὅτι ὑπάρχουν Πατέρες ὡς τὸν 8ο, ἀκόμη καὶ ὡς τὸν 12ο αἰῶνα), εἶναι ὅμως κατὰ πολὺ σημαντικότερη ἀπὸ ὅλων τῶν ἄλλων γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Βέρβερος τὴν καταγωγή, ὁ Αὐγουστίνος γεννήθηκε τὸ 354 στὴν Ταγάστη (σήμερα Σουκ Ἀχράς) τῆς ρωμαϊκῆς *Africa*, καὶ πέθανε ἐπίσκοπος Ἰπῶνος (σήμερα Ἄναμπα), τὸ 430, ἐνὸς οἱ Βάνδαλοι πολιορκοῦσαν τὴν πόλιν. Ἡ ἰδιαίτερη αἴγλη ποὺ περιβάλλει τὸ ἔργο του (τὴν *Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, τὶς *Ἐξομολογήσεις*), ἀκόμη καὶ οἱ ἀντιφάσεις του, ἢ ἐπιθυμία νὰ συγκεράσει τὴν πίστη μὲ τὴ λογικὴ, δηλαδὴ, σὲ γενικὲς γραμμὲς, τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ μὲ τὸν χριστιανικό, τὸ παλαιὸ κρασί μὲ τὸ νέο, οἱ συνειδητὲς αὐτὲς προσπάθειες τὸν τοποθετοῦν, κατὰ μιὰ ἔννοια, στὴ χορεία τῶν ὀρθολογιστῶν. Γιὰ τὸν Αὐγουστίνον, ἡ πίστη διέπει τὰ πάντα. Ὡστόσο, ὁ ἴδιος λέει: *credo ut intelligam*, πιστεύω γιὰ νὰ καταλάβω. Καθὼς ἐπίσης: *Si fallor, sum*, ἐὰν σφάλω, ὑπάρχω· *Si dubitat, vivit*, ἐὰν ἀμφιβάλλει, ζεῖ. Θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ταυτίσει κανεὶς αὐτοὺς τοὺς συλλογισμοὺς μὲ τὸ πολὺ μεταγενέστερο *Cogito ergo sum*, νοῶ ἄρα ὑπάρχω, τοῦ Καρτέσιου· εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι σ' αὐτὸν παραπέμπουν. Ὅπως δὲ ποτε, οἱ κατοπινὲς ἐποχὲς ἀσχολήθηκαν κυρίως μὲ τὸν ἱερὸ Αὐγουστίνον ὡς θεολόγον, καὶ μὲ τὴ διδασκαλία του περὶ προορισμοῦ. Παραμένει ὡστόσο γεγονὸς ὅτι ὁ αὐγουστινιανισμὸς ἔδωσε στὸν δυτικὸν χριστιανισμὸ τὸ ἰδιαίτερον χρῶμα του, τὴ δυνατότητα νὰ ἐλίσσεται καὶ νὰ συζητεῖ, ἔστω καὶ μόνον ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιμένει στὴν ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ ἔχει ὁ πιστὸς σαφὴ ἐπίγνωση τῆς πίστεως του, νὰ εἶναι ἡ πίστη αὐτὴ ἀπόρροια ἔντονου προσωπικοῦ στοχασμοῦ, καὶ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ βούληση γιὰ μιὰ συνεπὴ διαγωγή.

“Όταν ξεσποῦν οἱ βιβλικές καταστροφές τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ἡ Ἐκκλησία ἔχει ξεπεράσει πιά τὴν παιδική της ἡλικία καὶ τὶς ἀβεβαιότητες ὡς πρὸς τὴν πορεία της. “Όταν ἐπέρχονται τὰ δεινὰ τοῦ 5ου αἰώνα, ταυτίζεται μὲ τὴν ἴδια τὴν Αὐτοκρατορία, μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ, τὸν ὁποῖο ἀποδέχεται, καὶ τὸν ὁποῖο διασώζει, κατὰ κάποιον τρόπο, σώζοντας ταυτόχρονα καὶ τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό.

Μέσα σὲ ἓναν κόσμον ποὺ κλυδωνίζεται, ἡ Ἐκκλησία κατορθώνει νὰ διασωθεῖ, διεξάγοντας ὅμως ἥρωικούς ἀγῶνες.

Ἡ μεταστροφή τῶν ἐπιδρομῶν ἢ μεταστροφή τῶν χωρικῶν, ποὺ ἡ χριστιανική τους πίστη δὲν ἔχει ἀκόμη παγιωθεῖ, καὶ πολὺ εὐκόλα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας· ἡ μεταστροφή τῶν κατοίκων στὶς νέες περιοχές ὅπου ἐγκαθίσταται ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς· ἡ διατήρησι μῆς ἱεραρχίας συνδεδεμένης μὲ τὴ Ρώμη καὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ρώμης, τὸν Πάπα, τὴ στιγμή ποὺ ἡ φεουδαρχία κατακερματίζει τὸν δυτικὸ χῶρον σὲ μικροσκοπικὲς διοικητικὲς περιφέρειες καὶ σὲ πολυάριθμες ἐπισκοπές· ἡ ἐπιτυχὴς διεξαγωγή ἀγῶνων γεμάτων δυσκολίας, ποὺ ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπ’ αὐτούς, ἐκεῖνος ποὺ φέρνει ἀντιμέτωπο τὸν Κλήρο μὲ τὴν Αὐτοκρατορία γιὰ τὸ θέμα τῆς Περιβολῆς, θὰ καταλήξει —χωρὶς ὅμως νὰ ὀλοκληρωθεῖ— στὸ κονκορδάτο τῆς Βῶρμς (1122)... ὅλα αὐτὰ συνεπάγονται ἓναν τεράστιο μῶχθο, μιὰ ἐπίμονη, ἐπίπονη διδασκαλία, ποὺ γνωρίζει ἀποτυχίες, νέα ξεκινήματα, ἐνῶ ταυτόχρονα συνεχῶς ἀναθεωροῦνται τὰ πάντα. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ (Βενεδικτῖνοι, Κιστερκιανοὶ) καταλήγει σὲ ἓναν ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ ἀποικισμὸ τῆς ὑπαίθρου (11ος-12ος αἰ.), καὶ ἀργότερα, μὲ τοὺς Δομινικανούς καὶ τοὺς Φραγκισκανούς, σὲ ἓναν δυναμικὸ ἐκχριστιανισμὸ τῶν πόλεων (13ος αἰ.).

Κάθε αἰώνας θὰ θέσει τοὺς δικούς του στόχους, θὰ διεξαγάγει τὶς δικές του μάχες: τὸν 13ο αἰώνα, θὰ εἶναι ὁ ἀγῶνας κατὰ τῶν Καθαρῶν· τὸν βίαιο 15ο, ἡ μεγάλη διαμάχη μεταξὺ συνόδων καὶ παπισμοῦ (Σύνοδοι τῆς Κωνσταντίας καὶ τῆς Βασιλείας)· τὸν 16ο, ἡ διάσπαση ποὺ προκάλεσε ἡ Μεταρρύθμιση καθὼς καὶ ἡ ὀργάνωση, ταυτόχρονα, τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης (ἀπὸ τοὺς Ἰησουίτες), τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Νέου Κόσμου, καὶ τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου, μὲ τὶς αὐταρχικὲς διακηρύξεις της (1545-1563)· τὸν 17ο αἰώνα, ἐμφανίζε-

τα ὁ κίνδυνος τοῦ Γιανσενισμοῦ· τὸν 18ο, ἐπιδεινώνεται ὁ ἀγῶνας κατὰ τῶν ὀπαδῶν μιᾶς μορφῆς ἀθεΐας, οἱ ὁποῖοι εἶναι λιγότερο διακριτικοὶ ἀπὸ τοὺς «ἐλευθεριάζοντες» τῆς προηγούμενης ἑκατονταετίας: ὁ αἰώνας θὰ τελειώσει χωρὶς νὰ δεῖ τὴ λήξη αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα, ποὺ ἔχει μόλις ἀρχίσει ὅταν ξεσπᾷ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Τέλος, πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὄριμη ἐχθρότητα ποὺ ἐκδηλώνουν διάφοροι ἀντίπαλοι λόγῳ ἰδεολογικῶν διαφορῶν, ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ ἀντιδρᾷ συνεχῶς καὶ σ’ ἐκεῖνο τὸ μόνιμο, τὸ μονότονο φαινόμενο τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ, ποὺ δὲν ἦταν παρὰ ἓνα σύνηθες σύμπτωμα ὑποχώρησης τοῦ πολιτισμοῦ. Σὲ ὅλες τὶς περιοχές ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὀδικούς ἄξονες, ὅπου ἡ κυκλοφορία εἶναι δυσχερῆς (ὅπως στὶς Ἄλλεις ἢ στὶς ἀκριτικὲς περιοχές τῆς Εὐρώπης, ἀκόμη καὶ στὸ Μεκλεμβούργο τοῦ 13ου αἰώνα, στὴ Λιθουανία, στὴν Κορσική, αὐτὴ τὴ φορά μάλιστα τὸν 15ο καὶ 16ο αἰ.), μὲ τὴν παραμικρὴ εὐκαιρία, ἐπιανεφανίζονται παλαιᾶς εἰδωλολατρικὲς πρακτικὲς: ἐδῶ ἡ λατρεία τοῦ φιδιοῦ, ἐκεῖ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἄστρων, καὶ ἓνα σωρὸ δεισιδαιμονίες ποὺ ἐκφράζονται μὲσω διαφόρων ἔμμονων λαϊκῶν ἐθίμων. Συχνά, ἡ Ἐκκλησία, μὴν μπορώντας νὰ τὰ ἀντιμετωπίσει διαφορετικὰ, ἀρκέστηκε νὰ τὰ καλύψει «μὲ ἓναν ἐλαφρὸ μανδύα».

Ὁ χριστιανισμὸς χρησιμοποίησε στὸν ἀγῶνα του ὅλα τὰ ὄπλα ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του, τὴ διδασκαλία του, τὸ κήρυγμά του, τὴν κοσμικὴ του δύναμη, τὴν τέχνη του, τὸ θρησκευτικὸ του θέατρο, τὰ θαύματα, τὴ λαϊκὴ εὐλάβεια πρὸς τοὺς ἁγίους, ἢ ὁποῖα, καμιά φορά, παίρνει τέτοιες διαστάσεις, ποὺ ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀνήσυχοι, ἀντιδρῶν.

Τὸ 1633, στὴ Λισσαβόνα, δυὸ μοναχοί, Καπουκῖνοι, θεωροῦν ὑποχρέωσή τους νὰ ποῦν ὅτι «ὁ ἅγιος Ἀντώνιος τῆς Πάδοβας μοιάζει νὰ ἔχει γίνει αὐτὸς ὁ Θεὸς τῆς Λισσαβόνας... Οἱ φτωχοὶ μόνο στὸ ὄνομά του ζητοῦν ἐλεημοσύνη καὶ ... δὲν ἐπικαλοῦνται κανέναν ἄλλον ἅγιο ὅταν βρίσκονται σὲ κίνδυνο. Γι’ αὐτούς, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος εἶναι τὸ πᾶν, εἶναι ἡ πυξίδα τους, εἶναι, ὅπως λέει ὁ ἱεροκήρυκας, ὁ ἅγιος ποὺ φροντίζει γιὰ τὶς βελόνες: μόλις τοῦ ζητήσῃ μιὰ γυναίκα τὴ βελόνα ποὺ ἔχασε, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος θὰ τῆς τὴ βρεῖ ἀμέσως». Αὐτὴ ἡ μόδα τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου ἔφτασε καὶ ὡς τὴν ἀντίπερα ἀκτὴ τοῦ Ἀτλαντικοῦ, ἀφοῦ ἓνας Γάλλος ταξιδιώτης δια-

πίστωνε κι εκείνος αυτή την «έκπληκτική εὐλάβεια», στη Βραζιλία, έναν αιώνα ἀργότερα.

Πράγματι, ἡ λαϊκὴ προκατάληψη εἶναι πάντοτε ἰκανὴ νὰ ὑπονομεύσει, νὰ ἐκθέσει ἐκ τῶν ἔσω τῆ θρησκευτικῆ ζωῆ, ὑποσκάπτοντας ὡς καὶ αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς πίστεως. Καὶ τότε πρέπει καὶ πάλι νὰ ἀρχίσουν ὅλα ἀπ' τὴν ἀρχή.

Ὅταν ὁ ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ ἐγκαθίσταται μὲ δύο συντρόφους του στὸ Ντουρβέλο τῆς Καστίλης, ὅπου ἡ ἁγία Θηρεσία ἴδρυσε τὸ πρῶτο ἀνδρικό μοναστήρι τοῦ Μεταρρυθμισμένου Καρμῆλου, σκοπὸς τους ἦταν νὰ ζήσουν, μέσα στὰ χιόνια τοῦ χειμῶνα, μιὰ μοναχικὴ ζωὴ μὲ ὅλες τὶς δυνατὲς στερήσεις, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἀπομόνωση.² «Πολλὲς φορές ξεκινούσαν ξυπόλυτοι, ἀπὸ δρόμους ἀδιάβατους, νὰ κηρύξουν τὸ Εὐαγγέλιο στοὺς χωρικούς, σὰν νὰ ἀπευθύνονταν σὲ ἄγριους...». Ἴδου ἡ ἀπόδειξη — ἂν ὑπάρχει χρεία ἀποδείξεως— ὅτι πολλὲς φορές, καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμη τὶς χριστιανικὲς χῶρες, δὲν ἀρκεῖ νὰ κηρυχτεῖ τὸ Εὐαγγέλιο μόνο μιὰ φορά.

Ἔτσι, τὸ ἔργο τοῦ χριστιανισμοῦ συνεχίστηκε σὲ δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα: σὲ ἓνα ἐπίπεδο διανόησης, ὅπου ὑπερασπίζει τὶς θέσεις του ἀπέναντι σὲ ἀντιπάλους ἐνίοτε καλοπροαίρετους, ἀλλὰ πάντοτε παρόντες, καὶ σὲ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, ἐπίπεδο δράσης, ἡ ὁποία κατευθύνεται πρὸς τὶς μάζες, πού ἡ δύσκολη καὶ ἀπομονωμένη ζωὴ τους πολὺ εὐκόλα τὶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα καὶ ἀπὸ μιὰ στοιχειώδη ὀρθοδοξία.

Τὸ ἔργο αὐτὸ γνώρισε μεγάλες διακυμάνσεις, ἐπιτυχίες, παλινδρομήσεις, μακροχρόνιες περιόδους στασιμότητας, τὶς ὁποῖες μόνο σὲ γενικὲς γραμμὲς μπορούμε νὰ διακρίνουμε ἐκ τῶν ἔξω· γιατί ἡ καθημερινότητα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἡ μέση πραγματικότητά της, τὶς περισσότερες φορές μᾶς διαφεύγουν. Ὡστόσο, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ σφάλει κανεὶς ὡς πρὸς τὴ γενικὴ εἰκόνα.

Ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 13ο αἰώνα, ὁ χριστιανισμὸς σημειώνει παντοῦ μιὰ ρωμαλέα πρόοδο, πού συχνὰ μπορούμε νὰ τὴ διαπιστώσου-

2. Ἐνῶ διακριτικὸ γνώρισμα τῆς ζωῆς τῶν Καρμηλιτῶν καὶ Καρμηλιτισσῶν μοναχῶν εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀπομόνωση.

με, καὶ σήμερα ἀκόμη, χάρις στὶς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: ὀλόκληρη ἡ Ἐκκλησία συμμετέχει σὲ μιὰ ἐξέλιξη πού δὲν εἶναι ἄσχετη οὔτε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἄνθηση, οὔτε μὲ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο μιᾶς Εὐρώπης γεμάτης δραστηριότητα καὶ ζωῆ, πού ἀναπτύσσεται μὲ γοργὸ ρυθμὸ. Στὴ συνέχεια ἐνσκήπτει ἡ Μαύρη Πανώλης καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ βίαιη καὶ ὀλέθρια ἀναδιπλωση. Τότε τὰ πάντα ὀπισθοχωροῦν, ἀκόμη καὶ ὁ χριστιανισμὸς χάνει ἔδαφος, ὅσο διακοῦν οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκεῖνες ταραχὲς καὶ οἱ ἀγῶνες, πού οἱ ἱστορικοὶ ὀνόμασαν *Ἐκατονταετὴ Πόλεμος* (1337-1453), καὶ πού ὁ ἀντίκτυπὸς τους ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὰ ὄρια τῶν δύο ἐμπόλεμων χωρῶν, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, καὶ ἔγινε αἰσθητὸς οὐσιαστικὰ σὲ ὀλόκληρη τὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δευτέρας πενηκονταετίας τοῦ 15ου αἰώνα, παρατηρεῖται ἓνα δεύτερο θρησκευτικὸ κύμα πού καλύπτει ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία μπαίνει τότε σὲ περίοδο εἰρήνης, μὲ πολλὲς ὅμως ἀνησυχίες. Τὰ χρόνια μεταξύ 1450 καὶ 1500 εἶναι ἐκεῖνοι οἱ *ἀνήσυχτοι καιροὶ* (Λυσιὲν Φέβρ), πού οἱ ἱστορικοὶ κακῶς τοὺς ὀνόμασαν ἀπλὰ Προμεταρρύθμιση, γιατί ἡ ἀναστάτωση τῶν πνευμάτων, γενικευμένη ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, δὲν ὀδηγεῖ ἀπαραίτητα στὴ διαμαρτυρόμενη στάση τῶν «προτεσταντῶν» τῆς Μεταρρύθμισης. Στὶς χῶρες πού θὰ μείνουν πιστὲς στὴ Ρώμη, ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἀνησυχία θὰ ὀδηγήσει οὐσιαστικὰ σὲ μιὰ ἄλλη «Μεταρρύθμιση», καθολικὴ αὐτὴ τὴ φορά, πού οἱ ἱστορικοὶ συνήθως τὴν ὀνομάζουν Ἀντιμεταρρύθμιση. Καὶ πάλι, τὸ ὄνομα πού δόθηκε δὲν εἶναι τὸ καταλληλότερο.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἴδιον τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα θὰ εἶναι τὰ ἀσίγαστα θρησκευτικὰ πάθη, οἱ ἀκραῖες πνευματικὲς ἔριδες, πού ἡ ἐντασὴ τους δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει: παράδειγμα ἡ ὀξεία διένεξη ἀνάμεσα στὴν αὐστηρὴ ἠθικὴ τῶν Γιανсениστῶν καὶ στὴν πιὸ ἀπλή, πιὸ χαλαρὴ, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀνθρώπινη ἠθικὴ τῶν Ἰησουιτῶν, τὴν ἐποχὴ τοῦ Σαιν-Συράν, τῶν Κυρίων τοῦ Πὸρ Ρουαγιάλ, τῆς Μαντάμ ντε Σεβινιέ, τοῦ Ρακίνα, τοῦ Πασκάλ.

Ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα ἀρχίζει μιὰ σημαντικὴ πτώση. Αὐτὴ τὴ φορά, ἡ ὕλικὴ ἀνάπτυξη δὲν εὐνοεῖ τὴν ὑπόθεση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντίθετα, συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ρεῦμα, πού ὀρθώνει ἐναντίά της, στὸ ὄνομά της προόδου καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Οὐμανισμός και οὐμανιστές

Δέν μπορεί κανείς νά συλλάβει τήν εὐρωπαϊκὴ σκέψη παρά στο πλαίσιο ἑνὸς διαλόγου μὲ τὸ χριστιανισμό, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ διάλογος αὐτὸς συμβαίνει νά εἶναι ὀξὺς, ἢ συζήτηση βίαιη. Αὐτὴ ἡ ὀπτική γωνία εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νά γίνει κατανοητὸς ὁ οὐμανισμός, αὐτὴ ἡ θεμελιώδης παράμετρος τῆς δυτικῆς σκέψης.

Πρὶν ἀπ' ὅλα, ἓνα θέμα ὀρολογίας: ἡ λέξη οὐμανισμός³ εἶναι πολυσήμαντη, θὰ μπορούσε νά γίνει καὶ ἐπικίνδυνη ἂν δὲν παρθέταμε ἀμέσως τὶς διάφορες χρήσεις της καὶ τὰ ληξιαρχικά της στοιχεῖα.

Πρόκειται γιὰ λόγια λέξη, δημιούργημα τῶν Γερμανῶν ἱστορικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα (ἀκριβῆς χρονολογία, τὸ 1808). Ὁ Πιερ ντε Νολάκ, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὸ ἔργο *Ὁ Πετράρχης καὶ ὁ οὐμανισμός*, «διεκδίκησε τὴν τιμὴ ὅτι αὐτὸς εἰσήγαγε πρῶτος τὸν ὀροστὴν ἐπίσημη γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ γλῶσσα, τὸ 1886, στὸ μάθημα ποὺ δίδαξε στὴ Σχολὴ τῶν Ἀνωτάτων Σπουδῶν».⁴ Ἐπομένως, λέξη *ὀψιμη*, ἢ ὁποῖα, ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο τὸ γεγονός, προσφέρεται εὐκόλα γιὰ προσωπικὲς ἐρμηνεῖες, θεμιτὲς ἢ ἀθέμιτες. Μέχρι τότε, ἦταν γνωστοὶ μόνον οἱ οὐμανιστές, καὶ ὁ ὀρος ἀναφερόταν σὲ μιὰ συγκεκριμένη ὀμάδα ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι, τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα, εἶχαν οἱ ἴδιοι χρησιμοποιοῦσε τὸ ὄνομα γιὰ τὸν ἑαυτό τους.

Ἄλλὰ ἡ λέξη οὐμανισμός δὲν παραπέμπει μόνον στοὺς «οὐμανιστὲς» οὔτε μόνον στὸ «πνεῦμα τῆς ἰταλικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης». Χωρὶς νά πάψει νά ἀναφέρεται σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, σημαίνει κι ἓνα σωρὸ ἄλλα πράματα, καὶ φτάνει στὴ σημερινὴ χρήση, τὴν τόσο πλούσια σὲ σημασίες, ὥστε μιὰ ἔρευνα ποὺ ἔγινε τὸ 1930 κατέγραψε ἐκφράσεις ὅπως *νέος οὐμανισμός, χριστιανικὸς οὐμανισμός, καθαρὸς οὐμανισμός, καὶ ἀκόμη τεχνικὸς, καὶ ἐπιστημονικὸς οὐμανισμός...* Ἀνάλογη ἔρευνα θὰ ἔδινε καὶ σήμερα τὰ ἴδια ἀποτελέσματα: ἀπόδειξη ὅτι ἡ λέξη, λόγια μέχρι πρότινος, τείνει νά μπεῖ στὴν καθημερινὴ χρήση, ὅτι ἀποκτᾶ νέες σημασίες, καὶ

3. Γαλλικά, humanisme· καὶ οἱ ἐκπρόσωποί του, humanistes.

4. École des Hautes Études, στὸ Παρίσι.

ἀνταποκρίνεται ἐπομένως σὲ ὑπαρκτὲς ἀνάγκες καὶ σὲ σημερινούς προσανατολισμούς.

Στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας, μπορούμε θαυμάσια νά κάνουμε λόγο γιὰ τὸν οὐμανισμό τοῦ 12ου αἰῶνα (ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὸν σχολαστικισμό) ὅπως καὶ γιὰ τὸν οὐμανισμό τῆς Ἀναγέννησης ἢ τῆς Μεταρρύθμισης, γιὰ τὸν οὐμανισμό τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τοῦ ὁποῖου θὰ ἐξηγήσουμε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν πρωτοτυπία ἢ, γιὰ νά ἀκολουθήσουμε ἓναν σύγχρονό μας ἱστορικό, γιὰ «τὸν οὐμανισμό τοῦ Κάρλ Μάρξ ἢ τοῦ Μαξιμ Γκόρκι»... Θὰ πρέπει βέβαια νά ἀναρωτηθοῦμε τί κοινὸ ὑπάρχει σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν πλειάδα τῶν «οὐμανισμῶν», πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη καὶ τὸ προφανὲς συμφέρον ποὺ ἔχουμε νά τοὺς ἀντιμετωπίσουμε ὡς μιὰ οἰκογένεια προβλημάτων.

Ἴσως δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νά δανειστοῦμε ἀπὸ τὸν Ὁγκυστέν Ρενωντέ, ἱστορικό τοῦ οὐμανισμοῦ τῆς Τοσκάνης καὶ τῆς Εὐρώπης ἐν γένει, ἓναν εὐρὺ ὀρισμὸ ποὺ ἔδωσε, καὶ ποὺ φαίνεται νά καλύπτει αὐτὴ τὴ γενικὴ σημασία τοῦ ὀρου. «Μὲ τὴ λέξη οὐμανισμός μπορούμε νά ὀρίσουμε μιὰ δεοντολογία τῆς εὐγένειας τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Στραμμένη ταυτόχρονα πρὸς τὴ διπλὴ κατεύθυνση τῆς μελέτης καὶ τῆς δράσης, ἡ δεοντολογία αὐτὴ ἀναγνωρίζει, ἐξυμνεῖ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, τὰ ρωμαλέα δημιουργήματά του, ἀντιπαρθέτει τὴ δυνάμη του στὴ βίαιη δύναμη τῆς ἄψυχης φύσης. Τὸ σημαντικότερο εἶναι ἢ προσπάθεια τοῦ ἀτόμου νά ἀναπτύξει μέσα του, χάρις σὲ μιὰ αὐστηρὴ καὶ μεθοδικὴ πειθαρχία, ὄλες τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις, ὥστε νά μὴν ἀφήσει νά χαθεῖ τίποτε ἀπὸ ὅ,τι μπορεῖ νά μεγαλύνει τὸν ἄνθρωπο, νά τὸν ἐξιδανικεύσει. “Νά τείνει κανεὶς μὲ μιὰ ἀδιάπτωτη προσπάθεια, λέει ὁ Γκαῖτε στὴν ἀρχὴ τοῦ Δεύτερου Μέρους τοῦ *Φάουστ*, πρὸς τὴν ἀνώτατη μορφή τῆς ζωῆς.” Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Σταντάλ, ὁ ὁποῖος ἔλεγε στὸν Εὐγένιο Ντελακουρὰ (31 Ἰανουαρίου 1850): “Μὴν παραμελεῖτε τίποτα ποὺ θὰ μπορούσε νά σᾶς κάνει μεγάλο”. Μιὰ τέτοια δεοντολογία τῆς εὐγένειας τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβάλλει στὴν κοινωνία μιὰ συνεχὴ προσπάθεια, προκειμένου νά ἐπιτύχει στοὺς κόλπους της τὴν τελειότερη μορφή τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων· προκειμένου νά πραγματοποιήσῃ μιὰ τεράστια κατάκτηση, μιὰ τεράστια ἐργασία πνευματικῆς καλλιέργειας, μιὰ συνεχῶς εὐρύτερη ἐπιστημονικὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ οὐμανισμός ἐγκαθιδρύει μιὰ ἀτομικὴ καὶ μιὰ

συλλογική ήθική· ἐγκαθιδρύει ἕνα δίκαιο καὶ μιὰ οἰκονομία· καταλήγει σὲ μιὰ πολιτική· προσφέρει τροφή σὲ μιὰ τέχνη καὶ σὲ μιὰ λογοτεχνία.»

Αὐτὸς ὁ θαυμάσιος ὀρισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκεῖ. Ἄλλὰ δὲν το-νίζει ἀρκετὰ τὴν κατεύθυνση αὐτῆς τῆς πορείας, τὴν ὁποία, ἀντίθετα, ὑπερτονίζει, καὶ μάλιστα χωρὶς περιστροφές, ὁ Ἐτιέν Ζιλσόν: ὁ οὐμανισμὸς τῆς Ἀναγέννησης, λέει συνοπτικά, εἶναι ὁ Μεσαίωνας «ὄχι σὺν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ μείον ὁ Θεός». Λόγια ἄδικα, ὑπερβολικά, τὰ ὁποῖα ὡστόσο ἐπισημαίνουν τὴ φυσικὴ κλίση, συνειδητὴ ἢ ὄχι, τῆς πορείας τοῦ οὐμανισμοῦ: μεγαλώνει τὶς διαστάσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἐλευθερώνει, περιορίζει τὸ ρόλο τοῦ Θεοῦ, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν τὸν λησμονεῖ τελείως.

Ἐπίσης, ὁ οὐμανισμὸς εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, πάντοτε ἐναντίον: ἐναντίον τῆς ἀπόλυτης ὑποταγῆς στὸν Θεό· ἐναντίον ὁποιασδήποτε ἀποκλειστικὰ ὑλιστικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου· ἐναντίον κάθε θεωρίας πού ἐνδεχομένως παραμελεῖ ἢ ἐνδεχομένως φαίνεται ὅτι παραμελεῖ τὸν ἄνθρωπο· ἐναντίον κάθε συστήματος τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως ἀποδυναμώνει τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀνθρώπου... Εἶναι συνεχῆς διεκδίκηση. Καρπὸς ἀλαζονείας.

Ἄ Καλβίνος δὲν γελιέται: «Τί ἄλλο κάνουν, ὅταν μᾶς διδάσκουν νὰ προχωροῦμε μὲ στήριγμα τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀρετὴ μας, παρὰ νὰ μᾶς τοποθετοῦν ψηλὰ στὴν κορυφὴ ἑνὸς καλαμιοῦ πού δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κρατήσῃ χωρὶς νὰ σπάσῃ ἀμέσως καὶ νὰ μᾶς ρίξει κάτω;». Ἄ Καλβίνος δὲν εἶναι ἀπὸ κείνους πού πιστεύουν πρωτίστως στὸν ἄνθρωπο.

Γιὰ ἕναν οὐμανιστὴ τὰ πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστροφα. Ἡ θρησκευτικὴ του πίστη, ἂν ἔχει, πρέπει νὰ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη του πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Καὶ μόνον ἂν ἔχει κανεὶς ὑπόψη του αὐτὴ τὴν ἐπίμονη παράδοση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ οὐμανισμοῦ, μπορεῖ νὰ καταλάβῃ τὸν κοινωνιολόγο Ἐντγκάρ Μορέν, ὁ ὁποῖος ἀποχώρησε πρόσφατα ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα μὲ αὐτὰ τὰ λόγια: «Ἄ μαρξισμός, φίλε, μελέτησε τὴν οἰκονομία, τὶς κοινωνικὲς τάξεις· ὅλα αὐτὰ εἶναι θαυμάσια, φίλε, μόνο πού ξέχασε νὰ μελετήσῃ τὸν ἄνθρωπο».

Ἄ Οὐμανισμὸς εἶναι ὀρμὴ, στάση μαχητικὴ, πού ἀποσκοπεῖ

στὴ σταδιακὴ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου, συνεχῆς ἀναζήτηση τῶν δυνατοτήτων πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ βελτιώσει ἢ νὰ ἀλλάξῃ τὸ πεπερωμένο του.

Ἡ ἱστορία του εἶναι πολλαπλή, πολυκύμαντη, διακόπτεται ἀπὸ περιόδους στασιμότητας, ὀπισθοχώρησης, βρίθει ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς κραυγαλέες ἀντιφάσεις μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ζυμωμένο ὁλόκληρο τὸ παρελθὸν τῆς Εὐρώπης.

Ἡ ὁποία Εὐρώπη φαίνεται ὅτι ἀνέκαθεν ἔζησε ἀγωνιώντας νὰ βρεῖ, γιὰ τὰ προβλήματα καὶ τὶς δυσκολίες της, μιὰ λύση *διαφορετικὴ* ἀπὸ ἐκεῖνες πού τῆς προσφέρονταν κάθε φορά. Ἐξοῦ καὶ μιὰ σχεδὸν ἀρρωστημένη ἐπιδίωξη τοῦ καινούριου, τοῦ δύσκολου, ἀκόμη καὶ τοῦ ἀπαγορευμένου, συχνὰ μάλιστα καὶ τοῦ σκανδάλου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἱστορία τοῦ δυτικοῦ κόσμου θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει ὑπεράφθονο ὑλικὸ πληροφόρησης.

Ἐλλείψει χώρου, θὰ περιορίσουμε τὴ μελέτη μας σὲ τρεῖς ἰδιάζουσες περιπτώσεις, χαρακτηριστικῆς: θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν οὐμανισμὸ τῆς Ἀναγέννησης, μὲ τὸν σχεδὸν σύγχρονό του οὐμανισμὸ τῆς Μεταρρύθμισης, καὶ ἔπειτα, σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ αὐτοῦς, τὸν 18ο αἰῶνα, μὲ τὸν ὀρμητικὸ οὐμανισμὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Ἄ Οὐμανισμὸς τῆς Ἀναγέννησης μοιάζει μὲ ἕναν διάλογο τῆς Ρώμης μὲ τὴ Ρώμη, τῆς εἰδωλολατρικῆς Ρώμης μὲ τὴ Ρώμη τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ μὲ τὸν χριστιανικό.

Ἄσφαλῶς, πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γόνιμους διαλόγους—πού ποτὲ δὲν διακόπηκε— σὲ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

α) *Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης εἶναι νὰ ζήσει, νὰ ζαναζήσει κοντὰ στοὺς Ἀρχαίους. ἔχει συχνὰ ἀναφερθεῖ ἐκεῖνη ἢ μικρὴ ἀποφασιστικὴ φράση πού τοποθετεῖ ὁ Μακιαβέλλι στὸ τέλος τῆς Τέχνης τοῦ πολέμου: «Ἡ χώρα αὐτὴ (πρόκειται φυσικὰ γιὰ τὴν Ἰταλία) μοιάζει νὰ ἔχει γεννηθεῖ γιὰ νὰ ἀνασταίνει τὰ νεκρὰ πράματα». Ἄλλὰ ἂν ὅλοι προσπαθοῦν καὶ κάνουν τὸ πᾶν γιὰ νὰ ἐπαναφέρουν στὴ ζωὴ αὐτὰ τὰ νεκρὰ πράματα, *le cose morte*,*

αυτό σημαίνει ότι ή ζωή τὰ χρειάζεται, κι ἐκεῖνα βρίσκονται ἐκεῖ, μπροστά της, κάθε ἄλλο παρά νεκρά.

Πραγματικά, γιὰ τὴ Δύση, ἡ εἰδωλολατρικὴ Ρώμη ποτὲ δὲν πέθανε. Σὲ ἓνα βιβλίο ἐξαιρετικῆς τεχνικῆς ἀκρίβειας, ὁ Ἑρνέστος Κούρτιος κατέδειξε τὴν ἐκπληκτικὴ μακροζωία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ὑστερης Αὐτοκρατορίας, τὸν ὁποῖο ἀπομύζησε ἡ Δύση σὲ ἀπίστευτο βαθμό, ἀντλώντας ἀπ' αὐτὸν τὰ λογοτεχνικά της θέματα, τοὺς τρόπους σκέψης της, ἀκόμη καὶ τοὺς κοινούς τόπους καὶ τὶς μεταφορικὲς ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποίησε.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη δέχτηκε αὐτὴ τὴν καθημερινὴ συμβίωση μὲ τὴ ἀρχαία Ρώμη εἶναι ἀπόλυτα φυσικό, δοθέντος μάλιστα ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐναλλακτικὴ λύση, ἄλλος ἀνταγωνιστικὸς πολιτισμὸς, καὶ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς τὴν εἶχε ἤδη δεχτεῖ, αὐτὴ τὴ *συνύπαρξη*, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ὁ ἅγιος Ἰουστίνος ἔλεγε, ἀπὸ τὸν δεῦτερο κιόλας αἰῶνα: ὁποιαδήποτε εὐγενῆς σκέψη, «ἀπὸ ὅπουδήποτε κι ἂν προέρχεται, εἶναι ἀγαθὸ τῶν χριστιανῶν». Ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος δήλωνε: «Κάθε ἀλήθεια, ὁποιοσδήποτε κι ἂν τὴ διατυπώσει, προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα». Μόνο ὁ Τερτυλλιανὸς ὕψωνε τὴ φωνή του: «Τί κοινὸ ὑπάρχει μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων!». Ἀλλὰ ἦταν μιὰ φωνὴ σχεδὸν χωρὶς ἀπήχηση, φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Ὡστόσο, μολονότι ἡ ἀρχαία κληρονομία εἶχε εἰσχωρήσει στὴ ζωή, στὶς συνήθειες τῆς γλώσσας καὶ τῆς σκέψης τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα, ἐντούτοις ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀρχαιότητος, οἱ ποιητὲς της, οἱ φιλόσοφοι ἢ οἱ ἱστορικοὶ εἶχαν κατὰ κανόνα πάψει νὰ ἐξάπτουν τὰ πάθη ἢ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων. Ἄν ἡ λατινικὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ζωντανὴ γλώσσα, ἡ ἑλληνικὴ ἀντίθετα ἦταν περὶπου ἄγνωστη. Στὶς πλουσιότερες βιβλιοθήκες, τὰ χειρόγραφα τῶν ἀρχαίων ἔργων παρέμεναν λησμονημένα μέσα στὴ σκόνῃ. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἄρχισαν νὰ κυνηγοῦν παντοῦ οἱ οὐμανιστές, γιὰ νὰ τὰ ξαναδιαβάσουν, νὰ τὰ ἐκδώσουν, νὰ τὰ ὑπομνηματίσουν μὲ πάθος: γιὰ νὰ ξαναφέρουν στὸ φῶς τὰ ἔργα καὶ τὴ γλώσσα τῶν Ἀρχαίων — Ἑλλήνων καὶ Λατίνων — μὲ τοὺς ὁποίους κυριολεκτικὰ θὰ συζήσουν.

Ἴσως κανεὶς δὲν διατύπωσε πιὸ εὐστοχα αὐτὴ τὴν πραγματικότητά ἀπὸ τὸν Μακιαβέλλι, τὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας ἐξορίας του (1513),

στὸ γέμμα τῆς ζωῆς του. Ζεῖ ἀνάμεσα σὲ χωρικούς, σὲ ὑλοτόμους... «Ὅταν νυχτώνει γυρίζω στὸ σπῖτι καὶ μπαίνω στὸ γραφεῖο μου. Στὸ κατώφλι βγάζω τὰ βρόμικα καὶ λασπωμένα παλιόρουχα ποὺ φορᾶω ὅλη μέρα, καὶ βάζω ρούχα ἀντάξια αὐτῆς βασιλικῆς... Ἔτσι, ντυμένος κατὰ πῶς πρέπει, μπαίνω στὶς ἀρχαῖες Αὐλές, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀρχαιότητος. Ἐκεῖ μὲ ὑποδέχονται μὲ στοργὴ καὶ βρίσκω τὴ μόνη τροφὴ ποὺ μοῦ ταιριάζει καὶ ποὺ γι' αὐτὴν εἶμαι καμωμένος. Ἐκεῖ δὲν νιώθω καμιὰ ντροπὴ νὰ κουβεντιάζω μαζί τους, καὶ νὰ τοὺς ρωτᾶω γιὰ τὰ κίνητρα τῶν πράξεών τους. Κι αὐτοί, μὲ τὴν ἀνθρωπιά ποὺ τοὺς διακρίνει, μοῦ ἀπαντοῦν.»

Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ οὐμανισμοῦ τῆς Ἀναγέννησης εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ διαβάσματα, αὐτὲς οἱ ἀτελείωτες συζητήσεις. Ὁ Ραμπελαί, ὁ Μονταίνιος, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι οὐμανιστές: φαίνεται ἀπὸ τὰ βιβλία τους, ποὺ παραπέμπουν συνεχῶς στὰ ἀναγνώσματα τους... Πλαί σὲ κάθε οὐμανιστῆ, μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε, χαμογελώντας συνωμοτικὰ ἢ χαιρέκακα, τὸν Ἀρχαῖο ποὺ τὸν ὀδηγεῖ ἀπ' τὸ χέρι καί, ἄρα, τὸν ἐξηγεῖ καὶ τὸν ἀποκαλύπτει. Ὁ Ἐρασμος ἀπὸ τὸ Ρόττερταμ, αὐτὸς ποὺ θὰ ἐπονομαστεῖ Πρίγκιπας τῶν οὐμανιστῶν, ἀντιγράφει τὸν Λουκιανό, λένε οἱ ἀντίπαλοί του. Τὸν Λουκιανὸ μιμοῦνται ἀκόμη ὁ Ραμπελαί, ὁ Μποναβεντούρα ντὲ Περιέ. Ὁ Μακιαβέλλι πάλι βαδίζει στὰ ἀχνάρια τοῦ Πολύβιου...

β) Δὲν εἶναι ἀπλὸ νὰ χρονολογήσει κανεὶς αὐτὸ τὸ ἐκτεταμένο διανοητικὸ ρεῦμα. Ἡ τεχνητὴ λέξη οὐμανισμός, ποὺ χρησιμοποιοῦμε, καθὼς καὶ ἡ λέξη Ἀναγέννηση (ποὺ κι αὐτὴ σχεδὸν ἐξίσου τεχνητὰ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Ζὺλ Μισελέ καὶ τὸν Γιάκομπ Μπούρκχαρτ) σχεδὸν ἐπικαλύπτονται. Τὰ δύο ρεύματα συμπίπτουν καὶ στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρο.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ οὐμανισμὸς εἶχε ὡς πρῶτο τοῦ ὄρμητήριο τὴν Ἀβινιόν, ὅπως τὴν εἶχε, τὴν ἴδια κιόλας ἐποχὴ, καὶ ἡ Ἀναγέννηση. Τὴν Ἀβινιόν, ἡ ὁποία ζωογονεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Πετράρχη (1337), ἡ ὁποία θὰ εἶναι γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἡ πιὸ «εὐρωπαϊκὴ», ἡ πιὸ πολυτελής πόλη τοῦ δυτικοῦ κόσμου χάρις στὴν παρουσία τῆς παπικῆς αὐλῆς (ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς παπικῆς ἑδρας στὴ Ρώμη τὸ 1376, ἡ Ἀβινιὸν θὰ διατηρήσει τοὺς ἀντίπαπες της, τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν ἀκτινοβολία της).

Ἄργότερα ὅμως, ἡ Ἀναγέννηση, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της, θὰ ἐγκαταστήσει τὴν «πνευματικὴ ἡγεμονία της» στὴ Φλωρεντία μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Λαυρεντίου τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1492), καὶ ἀκόμη ὡς τὴν κατάληψη τῆς Φλωρεντίας ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς καὶ ὡς τὰ χρόνια τοῦ Κοσμά τῶν Μεδίκων (1530).

Αὐτὰ τὰ δύο χρονολογικὰ ὁρόσημα, 1337 καὶ 1530, ἰσχύουν ὁπωσδήποτε γιὰ τὸ σύνολο τοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖο δὲν περιορίστηκε μόνο στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ ἐξαπλώθηκε σὲ *ὀλόκληρο τὸν δυτικὸ κόσμο*: ὁ τελευταῖος πρίγκιπας τοῦ οὐμανισμοῦ, ὁ Ἔρασμος, γεννήθηκε στὸ Ρότερνταμ (1467) καὶ πέθανε στὴ Βασιλεία (1536).

Ἄλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατανοήσει κανεὶς τὴν πλήρη σημασία τῶν δύο αὐτῶν αἰῶνων, ποὺ εἶναι μεστοὶ ἱστορίας, ἂν δὲν τοὺς δεῖ ἀνοιγμένους διάπλατα καὶ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὸ μέλλον: καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συζητήσιμη χρονολογία τοῦ 1337, καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1530.

Πρὸς τὸ παρελθὸν διότι, στὴν πραγματικότητα, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ τόσο σαφὲς ρήγμα ἀνάμεσα στὸν Μεσαίωνα καὶ στὴν Ἀναγέννηση, ὅσο τὸ πίστευαν ἄλλοτε. Ἡ Ἀναγέννηση δὲν ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, παρὰ τοὺς ποικίλους χλευασμοὺς τῶν οὐμανιστῶν κατὰ τοῦ σχολαστικισμοῦ. «Πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, γράφει ἓνας ἱστορικός (τὸ 1942) βλέπαμε, ἀνάμεσα στὸ Μεσαίωνα καὶ στὴν Ἀναγέννηση, τὴν ἴδια διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ μαῦρο καὶ στὸ ἄσπρο· ἡ μέρα μὲ τὴ νύχτα· ἐκθαμβωτικὴ διαφορὰ. Ἐπειτα, νέα στοιχεῖα ἀπὸ δῶ, νέα στοιχεῖα ἀπὸ κεῖ, τελικὰ τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὶς δύο ἐποχὲς εἶναι τόσο συγκεχυμένα, ποὺ, γιὰ νὰ τὰ ξεχωρίσει κανεὶς, ἄρχισε νὰ τοῦ χρειάζεται πυξίδα.»

Πρὸς τὸ μέλλον, γιατί δὲν εἶναι καθόλου προφανὲς ὅτι, τὸ ἄργότερο μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἔρασμου (1536), τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀγάπησαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὅλα τὰ ἐλεύθερα πνεύματα τοῦ καιροῦ μας, πέθανε καὶ ἓνας πολιτισμὸς, ὁ πολιτισμὸς τῆς ἐλεύθερης Ἀναγέννησης, κάτω ἀπὸ τὴν παγωμένη ἀνάσα τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, οἱ ὁποῖοι θὰ καλύψουν στὸ ἐξῆς ἓναν ὀλόκληρο αἰῶνα καὶ παραπάνω.

Τότε βεβαίως ἡ θριαμβευτικὴ πορεία τῆς Ἀναγέννησης ἀνακόπεται. Ἄλλὰ ὅταν πρόκειται γιὰ πολιτισμικὲς πραγματικότητες, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαθεῖ διαμιᾶς κάτι ποὺ ἐξῆσε περισσότερο ἀπὸ δύο αἰῶνες. Μακροπρόθεσμα, οἱ οὐμανιστὲς κάπου κέρδισαν. Κέρδισαν στὸν τομέα τῆς παιδείας, ὅπου ἡ Ἀρχαιότητα παρέμεινε,

ὡς τὶς μέρες μας, ὁ ἄρτος ὁ ἐπιούσιος, καὶ μόλις τώρα ἀρχίσαμε νὰ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ αὐτὴν. Ἄλλὰ, τὸ κυριότερο, μετὰ ἀπὸ τοὺς οὐμανιστὲς, ἡ Εὐρώπη δὲν θὰ ξεχάσει πιά ποτὲ ἐκείνη τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ ἔδειξαν στὸ ἀνθρώπινο μεγαλεῖο καὶ στὸν ἀνθρώπινο νοῦ, ἐμπιστοσύνη ποὺ τοὺς εἶχε τόσο ἐνθουσίασει, καὶ ποὺ θὰ παραμείνει τὸ σημαντικότερο κίνητρο τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ τὸν κάνει νὰ σκέπτεται καὶ νὰ ζεῖ.

Ὁ οὐμανισμὸς, μολοντί ἦταν ἔργο ὀρισμένων στενῶν κύκλων (παθιασμένοι λατινιστὲς· ὀλιγότεροι, ἀλλὰ ὄχι λιγότερο παθιασμένοι ἑλληνιστὲς· ἐβραϊστὲς, ὅπως ὁ Τόμας Πλάττερ, ὁ ἐργάτης σχοινοποιός, ὁ Πίκο ντέλα Μιράντολα ἢ ὁ Ποστέλ), ἔργο «ὀρισμένων ἐκλεκτῶν πνευμάτων», δὲν ἐγκλωβίστηκε σὲ μερικὲς πόλεις ἢ σὲ κάποιες ἡγεμονικὲς αὐλές, ὅπως ἐκείνη ἢ λαμπρὴ αὐλὴ τοῦ Φραγκίσκου Α'. Οἱ συγκεκριμένοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ἦταν σπαρμένοι σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη, καὶ εἶχαν πυκνὴ ἐπαφὴ μεταξὺ τους μὲ τὴν ἀλληλογραφία (ἡ θαυμαστὴ ἀλληλογραφία τοῦ Ἔρασμου, στὰ λατινικὰ φυσικά, καταλαμβάνει 12 τόμους 8ου σχήματος, στὴν ἔκδοση ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἄλλεν). Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ κίνηση ἄγγιξε ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη: πρώτη πρώτη τὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ τὴ Γαλλία, τὴ Γερμανία (χωρὶς νὰ λησμονοῦμε καὶ τὸν ξεχωριστὸ ρόλο τῆς Βοημίας), τὴν Οὐγγαρία, τὴν Πολωνία, τὶς Κάτω Χῶρες, τὴν Ἀγγλία... Θὰ μπορούσαν νὰ συνταχθοῦν ὀλόκληροὶ κατάλογοι ὀνομάτων, γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές. Ὅσο γιὰ τὴ Γαλλία, ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε τὸ θεσμὸ τῶν «βασιλικῶν λεκτόρων», ποὺ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ καθηγητὲς ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ πλαίσια: σὲ αὐτοὺς εἶχε ἀναθέσει ὁ Φραγκίσκος Α' νὰ διδάσκουν τὰ μαθήματα ποὺ εἶχαν ἐξοβελιστεῖ ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο, καὶ αὐτοὶ ἐμελλαν ἄργότερα νὰ συγκροτήσουν, ὡς σῶμα πλέον, τὸ Κολέγιο τῆς Γαλλίας (Le Collège de France).

γ) Ὁ οὐμανισμὸς τῆς Ἀναγέννησης εἶναι ἢ ὄχι ἀγónας κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ; Νομιμοποιούμεστε ἢ ὄχι νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ κίνημα αὐτὸ ὀδηγεῖ κατευθεῖαν πρὸς τὴν ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θρησκείας; Ἡ μήπως πρέπει, τουλάχιστον, νὰ θεωρήσουμε τὸν Μακιαβέλλι, τὸν Ραμπελαί, τὸν Μονταῖνιο αὐθεντικοὺς προδρόμους τῆς ἐλεύθερης σκέψης;

Ίσως κρίνουμε την Ἀναγέννηση, περισσότερο ἀπὸ ὅσο πρέπει, μὲ τὰ μάτια τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ διδασκαλία τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τῆς θεολογίας εἶναι βέβαιο. Ὅτι βρίσκει ἀπόλαυση σὲ μιὰ ἀρχαία λογοτεχνία, τελείως παγανιστικὴ, καὶ ὅτι ἡ κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία εἶναι στραμμένη ἡ σκέψη της τὴν ὁδηγεῖ στὴν ἐξιδανίκευση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι κι αὐτὰ ἀναμφισβήτητα. Ἀλλὰ δὲν ἔπεται κατ' ἀνάγκη ὅτι ἡ Ἀναγέννηση ὀρθώνεται ἐναντία στὸν Θεὸ οὔτε ἐναντία στὴν Ἐκκλησία.

Ἡ πολὺ προσεκτικὴ καὶ λεπτομερὴς μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ραμπελαί, τὴν ὁποία ἐπεχείρησε ὁ Λυσιέν Φέβρ, ὁδηγεῖ στοῦ συμπεράσματος ὅτι ἦταν ἀδύνατον, ἢ τουλάχιστον τρομερὰ δύσκολο ἀκόμη, στὰ χρόνια τοῦ Ραμπελαί, νὰ φτάσει κανεὶς σὲ ἕναν ἀταλάντευτο φιλοσοφικὸ ἀθεϊσμό: ὁ διανοητικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς ἐποχῆς δὲν ἐπαρκεῖ δὲν παρέχει οὔτε τὶς λέξεις κλειδιά, οὔτε τοὺς ἀδιάσειστους συλλογισμοὺς, οὔτε τὴν ἀπαραίτητη ἐπιστημονικὴ στήριξη. Ἡ Ἀναγέννηση δὲν παραμέλησε βεβαίως τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν τὴν τοποθέτησε ὡστόσο καὶ στοῦ κέντρου τῶν ἐνδιαφερόντων της.

Πραγματικά, δὲν μπορεῖ νὰ συναγάγει κανεὶς ἀξιόπιστα συμπεράσματα ἂν δὲν ζυγίσει καὶ μίᾳ καὶ δύο φορὲς τὶς καρδιὲς καὶ τὰ πνεύματα, ἂν δὲν ἀνασυστήσῃ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ζωῆς κατὰ τὴ μακρινὴ ἐκείνη ἐποχὴ, ἂν δὲν ἐπανεξετάσῃ, μίᾳ μίᾳ, ὅλες τὶς ὑποθέσεις ἐκείνων πού τόσο βιαστικὰ κατηγορήθηκαν γιὰ ἀθεΐα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τῶν συγχρόνων τους ἢ ἀπὸ τὸ πάθος τῶν ἱστορικῶν. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἢ περίπου σὲ ὅλες, ὁ δικαστὴς θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ὑπῆρξαν πλάνες καὶ ἀξεπέραστες ἀμφιβολίες.

Ὁ διάλογος *De Voluptate* (1431), τοῦ Λορέντζο Βάλλα, ὁ ὁποῖος προκάλεσε σκάνδαλο στὴν ἐποχὴ του, εἶναι μιὰ διένεξη μεταξὺ ἐπικούρειων καὶ στωικῶν, γραμμὴν στὴ γλώσσα τοῦ Κικέρωνα. Οἱ στωικοὶ εἶχαν βρεθεῖ μέχρι τότε στοῦ προσκήνιο (στοῦ ἔργο τοῦ Πετράρχη, τοῦ Σαλοντάτι, τοῦ Πότζο), ἐπομένως τὸ ζητούμενο τώρα ἦταν νὰ δοθεῖ κάποια ὄψη στους ἐπικούρειους. Ἀπλὸ φιλολογικὸ παιχνίδι δηλαδή, στοῦ τέλους τοῦ ὁποίου ἄλλωστε ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, νὰ διαβεβαιώσῃ γιὰ τὸ ἀπαρασάλευτο τῆς ὑπερφυσικῆς χριστιανικῆς τάξης.

Καθαρὴ ὑποκρισία θὰ πεῖ κανεὶς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἀναιρεσία ἀπέναντι στὴν ἱστορία, ὅταν ἀρνούμα-

στε νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ ἀθεϊσμός, μόνο πάνω στοῦ ἀμόνι πού τοῦ προσέφερε, πολὺ ἀργότερα, μιὰ στέρη ὑλιστικὴ ἐπιστήμη, μπόρεσε τελικὰ νὰ σφυρηλατηθεῖ. Κατὰ γενικὸ κανόνα, τὸν 16ο αἰώνα, ἐλάχιστος εἶναι ὁ χώρος πού κατέχει ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ, μέσα στὶς μέριμνες, στὶς ἐπιθυμίες ἢ ἀκόμη καὶ στὶς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων.

Οὔτε ὑπάρχει λόγος νὰ σπεύδουμε νὰ κατηγορήσουμε τὸν Μακιαβέλλι ὅτι εἶναι εἰδωλολάτρης ἐπειδὴ ἀσκεῖ κριτικὴ κατὰ τῶν ἱερέων τῆς Ἐκκλησίας «πού μᾶς ἔκαναν ἄθρησκους καὶ κακοὺς», ἢ ἐπειδὴ προσάπτει στὸν χριστιανισμό «ὅτι ἀγίασε τοὺς ταπεινοὺς καὶ ὄσους ἀφιερώνονται στὴν ἐνατένιση, ὅτι τοποθέτησε τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ στὴν ταπεινοφροσύνη ... ἐνῶ ἡ ἀρχαία θρησκεία τὸ τοποθετοῦσε στὴ γενναιοφροσύνη». Πολὺ πιὸ εὐλόγο θὰ ἦταν νὰ τὸν κατηγορήσῃ κανεὶς ὅτι ἔσπευσε νὰ ἀφομοιώσῃ τὰ διδάγματα τῆς τρομερῆς ἐποχῆς του, καὶ τοποθέτησε τὴν πολιτικὴ ἐκτὸς ἠθικῆς — ὅπου ἔκτοτε παρέμεινε.

Ἐπίσης, θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε μὲ ἀκρίβεια καὶ τὴν Ἀκαδημία πού ἴδρυσε ὁ Λαυρέντιος τῶν Μεδίκων. Ἡ νεοπλατωνικὴ αὐτὴ Ἀκαδημία στηρίζεται στὸν ἰδεαλισμὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος καὶ παίρνει ἐπομένως θέση κατὰ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ ἐπιδιώκει κάποιο *συμβιβασμὸ* μεταξὺ Ἀρχαιότητας καὶ χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πίκο ντέλα Μιράντολα, πού συχνάζει ἐκεῖ, γράφει ἕνα λόγος μὲ θέμα τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου (*De dignitate hominis*) δὲν τὸν ἐμποδίζει — κάθε ἄλλο — νὰ ὀνειρεύεται, γιὰ τὸ τέλος τῆς ἐξαιρετικῆς σύντομης ζωῆς του, ὅτι θὰ πάει νὰ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιο «μὲ τὸν Ἐσταυρωμένο στοῦ χέρι, ξυπόλυτος, στὰ χωριά, στὴν ὑπαιθρο καὶ στὶς πόλεις» ἢ ὅτι θὰ ταφεῖ φορώντας τὸ ράσο τῶν Δομινικανῶν τοῦ Τρίτου Τάγματος. Δεῖγμα, ἀνάμεσα σὲ ἑκατοντάδες ἄλλα, αὐτοῦ πού ὀνομάστηκε *θρησκευτικὸς οὐμανισμός*. Ἀκόμη καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Πομπονάτσι ἀπὸ τὴν Πάδοβα, ἀναμφισβήτητη ἄθεου γιὰ τοὺς μὲν, παραμένει συζητήσιμη γιὰ τοὺς δέ. Σὲ ἕνα θαυμάσιο βιβλίο του, ὁ Λυσιέν Φέβρ (1942) μελέτησε τὴν περίπτωση τοῦ Μποναβεντούρα ντέ Περιέ, ἀνθρώπου ἰδιόρρυθμου καὶ συγγραφέα ἑνὸς περιέργου *Cymbalum Mundi* (1537-1538). Συμπέρασμα: ἂν ὁ Ἑρμῆς τῶν διαλόγων αὐτῶν εἶναι ὁ Χριστός, ὅπως εἶναι βέβαιο, τότε ὄντως ἔχουμε, αὐτὴ τὴ φορά, μιὰ ἐπίθεση κατὰ τοῦ Χριστοῦ, ἕνα σημάδι ἀθεϊσμοῦ. Δὲν πρέπει

νά υποτιμήσουμε, αλλά ούτε και νά υπερβάλουμε τή σημασία αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, πού βρίσκεται τελείως ἔξω ἀπὸ τὰ λογοτεχνικά πρότυπα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Φιλίπ Μοννιέ, μανιώδης ἱστορικὸς τοῦ φλωρεντινοῦ Κουατροτσέντο, ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ οὐμανισμὸς, σαγηνευμένος ἀπὸ τὴ γοητεία πού ἀσκούσαν οἱ Ἀρχαῖοι, «τοὺς ἀντιγράφει, τοὺς μιμείται, τοὺς ἐπαναλαμβάνει, υἰοθετεῖ τὰ πρότυπά τους, τὰ παραδείγματα καὶ τοὺς θεοὺς τους, τὸ πνεῦμα καὶ τὴ γλώσσα τους» καὶ ὅτι «ἓνα τέτοιο κίνημα, ἂν ἔφτανε στὰ λογικά του ἄκρα, *θα ἔτεινε*, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, νά καταργήσει τὸ φαινόμενο τοῦ χριστιανισμοῦ». Πιθανῶς ναί, σύμφωνα μὲ τὴ *δική μας* λογική. Πιθανῶς ὄχι, σύμφωνα μὲ τὴ λογική τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰώνα. «Εἶναι ... τελείως παράλογο, γράφει μὲ πάθος ὁ κοινωνιολόγος Ἀλεξάντερ Ρουστόφ, νά ἀναζητεῖ κανεὶς ἓναν τέτοιον ἀνταγωνισμό, τὴ στιγμή πού ἡ νίκη τῆς Ἀρχαιότητος ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας... πραγματοποιεῖται στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Τάχα ἡ Ρώμη δὲν ἔγινε ἀκτινοβόλο κέντρο τῆς Ἀναγέννησης, καὶ μήπως οἱ Πάπες δὲν εἶναι οἱ πρωτεργάτες αὐτοῦ τοῦ κινήματος; Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος ῥ' δὲν ἐξουδετέρωσε στὴν πυρὰ τὸν ἐχθρὸ τῆς Ἀναγέννησης, τὸν Σαβοναρόλα, στὶς 20 Μαΐου 1498; Πέρα ἀπὸ αὐτό, ἡ Ἀρχαιότητα, πού ξαναζεῖ στὸ πνεῦμα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, δὲν γνωρίζει ἀποκλειστικότητες. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι συμμετεῖχαν στὶς ἑορτὲς καὶ στὶς τελετὲς λατρείας τῶν θεῶν, ἀσχέτως ἂν πίστευαν σ' αὐτοὺς ἢ ὄχι. Γιὰ ποῖο λόγο οἱ μαθητὲς τους νά τὰ βάλουν μὲ τὴν Ἐκκλησία, πού εἶναι καὶ τόσο ἀνεκτικὴ ἀπέναντί τους; Ὁ Ἔρασμος ἦταν σαφῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου: «Ἄγιε Σωκράτη, πρέσβευε ὑπὲρ ἡμῶν!»

δ) Ἡ Ἀναγέννηση ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν χριστιανισμὸ τοῦ Μεσαίωνα, ὄχι τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν ὅσο, κυρίως, σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴ ζωή.

Πρόκειται γιὰ πολιτισμικὴ προδοσία, θὰ μπορούσαμε νά ποῦμε, ὄχι γιὰ φιλοσοφική. Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀναγέννησης ἦταν ἀτμόσφαιρα ἔντονης, πολλαπλῆς, χαρᾶς: χαρᾶς τῶν ματιῶν, τοῦ πνεύματος, τοῦ σώματος... Ἡ Δύση ἔμοιαζε νά βγαίνει ἀπὸ μιὰ μακραίωνη περίοδο νηστείας.

Ἡ Ἀναγέννηση ἀνήκει σὲ μιὰ κοινωνιολογία καὶ σὲ μιὰ ψυχο-

λογία τῆς χαρᾶς. Σπάνια, στὴν ἱστορία, εἶχαν οἱ ἄνθρωποι τόσο ἔντονο τὸ αἶσθημα ὅτι ζοῦσαν σὲ μιὰ εὐτυχισμένη ἐποχή. «Τὸ *memento mori* τοῦ Μεσαίωνα δίνει τὴ θέση του στὸ *memento vivere*. Ἡ ἐνατένιση τοῦ θανάτου, οἱ μακάβριοι χοροὶ τοῦ φθίνοντος 15ου αἰώνα ἐξαφανίστηκαν ὡς διὰ μαγείας, σὰν νά εἶχε *διαχωρίσει τὴ θέση τῆς* ἡ Δύση (μὲ τὴ σημασία πού δίνει ὁ Μισέλ Φουκῶ στὴ φράση αὐτή), δηλαδή σὰν νά εἶχε ἀπομακρυνθεῖ πνευματικὰ ἀπὸ τὸ στοχασμὸ τοῦ θανάτου. Μπορεῖ κανεὶς νά παρακολουθήσει αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ μέσω τῶν πολυάριθμων καὶ διαδοχικῶν *Artes moriendi* (αὐτῶν τῶν ἔργων πού πραγματευόνταν πῶς πρέπει νά πεθαίνει κανεὶς): ὁ θάνατος παῦει σιγὰ σιγὰ νά εἶναι ὁ ἐπουράνιος θάνατος, ἡ ἤρεμη ἐκείνη μετάβαση σὲ μιὰ καλύτερη, στὴν πραγματικὴ, ζωὴ. Γίνεται ἓνας θάνατος *γήινος*, μὲ ὅλα τὰ φριχτὰ στίγματα τῆς σήψης πάνω στὸ σῶμα, θάνατος ἀνθρώπινος, ὑπέρτατη δοκιμασία στὴν ὁποία πρέπει νά ὑποβληθεῖ ὁ ἄνθρωπος. Κανεὶς δὲν εἶναι πιὰ πρόθυμος νά ἐπαναλάβει, μαζί μὲ τὸν ἱερὸ Αὐγουστίνου: «Βρισκόμαστε στὸν κόσμο αὐτόν, ταξιδιώτες πού προσμένουν τὸ θάνατο», γιατί, παράλληλα, οὔτε πού διανοεῖται πιὰ κανεὶς ὅτι «τούτη ἡ ζωὴ εἶναι μᾶλλον θάνατος παρά ζωὴ» (ὅτι εἶναι ἓνα εἶδος Κόλασης). Ἡ ζωὴ ξαναβρίσκει τὴν ἀξία τῆς, τὴ δυνάμη τῆς.

Ἐδῶ κάτω, σὲ τούτη τὴ γῆ, πρέπει νά ὀργανώσει ὁ ἄνθρωπος τὸ βασίλειό του, καὶ αὐτὴ ἡ νέα πεποίθηση διέπει καὶ κινητοποιεῖ ὅλες «τὶς θετικὲς δυνάμεις τοῦ σύγχρονου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ: τὴν ἀπελευθέρωση τῆς σκέψης, τὴν περιφρόνηση τῆς ἐξουσίας, τὴ νίκη τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας ἐπὶ τοῦ προνομίου τῆς καταγωγῆς (δηλαδή, μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ Κουατροτσέντο, νίκη τῆς ἔννοιας τῆς *humanitas* κατὰ τῆς ἔννοιας τῆς *nobilitas*), τὸν ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου...» (Νίτσε).

Οἱ οὐμανιστὲς ἔχουν ἀπόλυτη ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς καινούριας ζύμωσης. «Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία: αὐτὸς εἶναι ὁ χρυσὸς αἰώνας», διαβεβαιώνει ὁ Μαρσίλιο Φιτσίνο (1433-1499). Ὁ Ἔρασμος λέει περίπου τὸ ἴδιο πράμα, τὸ 1517: «Πρέπει νά εὐχηθοῦμε καλὴ τύχη στὸν αἰώνα αὐτόν: θὰ εἶναι ἡ χρυσοῦ ἐποχή». Στὴν περιφημὴ ἐπιστολὴ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1518, πού ἀπευθύνει ὁ Οὐλριχ φὸν Χούττεν στὸν Βίλλιμπαλντ Πίρκχαϊμερ, οὐμανιστὴ ἀπὸ τὴ Νυρεμβέργη, ἀναφωνεῖ: «Τί αἰώνας! Τί γραμματεία! Πόσο εὐχάριστη εἶ-

ναι ή ζωή!». Διστάζει κανείς να αναφέρει και πάλι εκείνο το χιλιοεπιτωμένο, το πασίγνωστο παράδειγμα της Μονής του Ίδιου Θελήματος,⁵ γέννημα της φαντασίας του Ραμπελαί. Και όμως!

Ότι αυτή ή έντονη συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων του ανθρώπου, προετοίμασε, πολλά χρόνια πριν, όλες τις επαναστάσεις του σύγχρονου κόσμου, καθώς επίσης και τον αθεϊσμό, αυτό κανείς δεν θα τό άρνηθει. Άλλά οι ούμανιστές ήταν τόσο άπασχολημένοι με τη διοργάνωση του δικού τους βασιλείου, που δεν τους περνούσε καν από τον νου να άμφισβητήσουν τό έπουράνιο.

Ήδη από την πρώτη τριακονταετία του 16ου αιώνα, ή όρμη και ή χαρά της Άναγέννησης θα άναχαιτιστούν. «Άνθρωποι κατηφείς» θα καταλάβουν σιγά σιγά τη σκηνή του δυτικού κόσμου. Όπως όλες οι εποχές της χαράς, της λιακάδας, όπως όλες οι εύτυχισμένες περιοδοί, ή όσες πίστεψαν πως ήταν εύτυχισμένες: ό λαμπρός Αιώνας της Άλεξάνδρειας, ό Αιώνας του Αυγούστου, ό Αιώνας του Διαφωτισμού, έτσι και ή περίοδος τελειότητας της Άναγέννησης δεν διήρκεσε πολύ.

Ό διαμαρτυρόμενος ούμανισμός. Το τεράστιο ρεύμα της Μεταρρύθμισης ξεπηδά άνάμεσα στον 15ο και στον 16ο αιώνα. Έδραιώνεται με την άνάρτηση των 95 θέσεων του Λούθηρου στις πόρτες της Έκκλησίας του Παλατιού, στη Βιττεμβέργη, την 31η Οκτωβρίου 1517.

Το ρεύμα αυτό κυλάει άνάμεσα στις φρικαλεότητες των θρησκευτικών πολέμων, των οποίων ή πραγματική έναρξη τοποθετείται στη Γερμανία, τό 1546, τη χρονιά του θανάτου του Λούθηρου, και ή λήξη, μόνο έναν αιώνα άργότερα, τό 1648. Στο διάστημα αυτό, οι θρησκευτικοί πόλεμοι θα έπεκταθούν και σε άλλες χώρες, και παντού θα άφήσουν πίσω τους άπέραντα έρείπια. Διάφορες όψιμες πράξεις συμβιβασμού ύπογράφηκαν κατά καιρούς και είχαν άλλες περισσότερη, άλλες λιγότερη διάρκεια: ειρήνη του Άουγκσμπουργκ (1555), διάταγμα της Νάντης (1598), Βασιλικό διάταγμα (στη Βοημία, τό 1609). Όστόσο, χιλιάδες άνθρωποι (γιατί ή Με-

5. Abbaye de Thélème. Κατά την άπόδοση των Σ. Σκιαδαρέση (1950) και Φ. Δ. Δρακονταειδή (1994), Άβαείο του Θελήματος.

ταρρύθμιση, σε αντίθεση με τον ούμανισμό της Άναγέννησης, άγγιξε άμεσα τις λαϊκές μάζες), χιλιάδες άντρες και γυναίκες, για να ύπερασπίσουν την πίστη τους, άναγκάστηκαν να άντιμετωπίσουν τον έμφύλιο πόλεμο, τη βίαιη καταστολή (όπως στις Κάτω Χώρες στα χρόνια του Φίλιππου Β΄ ή στη Γαλλία, μετά την άνάκληση του διατάγματος της Νάντης (1685) και την εποχή της Έξέγερσης της Σεβέν) άναγκάστηκαν να ύποστούν την έξορία, είτε προς τον Νέο Κόσμο, είτε προς κάποια χώρα που εύνοούσε την πίστη τους, σύμφωνα με τις άπρόβλεπτες συγκυρίες του *Cujus regio, ejus religio* (όποιου είναι ή χώρα, είναι και ή θρησκεία).

Με την έλευση του 18ου αιώνα, όλα αυτά τα άχαλίωτα πάθη καταλαγιάζουν καμιά φορά και νωρίτερα. Ό προτεσταντισμός όμως έπιζει των παθών, φτάνει ως έμας, και χρωματίζει σήμερα με τον δικό του ούμανισμό μιá σημαντική μερίδα του δυτικού κόσμου, ιδιαίτερα τις άγγλοσαξωνικές και τις γερμανικές χώρες. Έντούτοις δεν είναι εύκολο να πεί κανείς με άκρίβεια ποιό είναι τό συγκεκριμένο χρώμα αυτού του ούμανισμού, γιατί δεν δημιουργήθηκε μιá προτεσταντική Έκκλησία αλλά πολλές, που άντιστοιχούν σε πολλούς διαμαρτυρόμενους ούμανισμούς, σε διάφορους τύπους ανθρώπων. Παραμένει ώστόσο γεγονός ότι όλοι αυτοί οι ούμανισμοί, ως σύνολο, άνήκουν στην ίδια οικογένεια, κυρίως όταν τους άντιπαράθετει κανείς με τον γειτονικό τους καθολικό κόσμο.

Αυτό που μάς ενδιαφέρει δεν είναι ή Μεταρρύθμιση αυτή καθωτήν, αλλά όσα εκείνη κληροδότησε στη σύγχρονη Ευρώπη. Δεν θα άσχοληθούμε λοιπόν με την παραδόσιακή ιστορία της Μεταρρύθμισης και του προτεσταντισμού, για την όποία μπορεί να ανατρέξει κανείς, αν χρειαστεί, στην καλογραμμένη έπιτομή του Έμιλ Λεονάρ.

Σε διάστημα είκοσι ετών, δύο προτεσταντισμοί, δύο μεγάλα «κύματα» διαδέχτηκαν τό ένα τό άλλο. Στο πρώτο δεσπόζει ή όρμητική δράση του Μαρτίνου Λούθηρου (1483-1546), τό δεύτερο κατευθύνεται από την περιεσκεμμένη και αυταρχική δράση του Καλβίνου (1509-1564). Οι δύο άνδρες δεν μοιάζουν πολύ μεταξύ τους. Ό Λούθηρος είναι ένας χωρικός των ανατολικών άκριτικών περιοχών της Γερμανίας. Ύπάρχει κάτι άμεσο, δυνατό, κάτι φυσικό, στην πνευματική επανάσταση του ανθρώπου της ύπαιθρου, σ' αυτή τη χωριά-

τική μορφή του πνεύματος, σ' αυτό το *Bauerstand des Geistes*, όπως λέει ο Νίτσε. Η καταγγελία των καταχρήσεων, των παραλογισμών, των περιπλοκών της 'Εκκλησίας· ή διέξοδος από τις αμφιβολίες μέσω της πίστης, ή όποια στηρίζει τα πάντα και έγγυάται τη λύτρωση («ό δίκαιος σώζεται χάρη στην πίστη του»)· ή ικανότητα να αρκείται σε συγκινησιακές τοποθετήσεις, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της στιγμής, χωρίς να νιώθει την ανάγκη να τις συστηματοποιήσει αργότερα με κάθε λεπτομέρεια, όλα αυτά συνιστούν την άπλη, ξεκάθαρη θέση του νεαρού Λούθηρου, ρομαντική και επαναστατική μαζί. «'Ο Θεός δεν θα τό άνεχθεί περισσότερο, αναφωνεί. 'Ο κόσμος δεν είναι πια όπως χθές που τους κυνηγούσαν, τους ανθρώπους, και τους όδηγούσαν όπου ήθελαν σαν να ήταν πρόβατα επί σφαγή!» Είναι αλήθεια ότι αυτή τη στάση, που τον φέρνει αντιμέτωπο με τους ίσχυρους, με τους πλούσιους, ό Λούθηρος δεν θα μπορούσε να την τηρήσει για πολύ. Τό 1525, ό Μεταρρυθμιστής θα αναγκαστεί να απομακρυνθεί από τους Γερμανούς χωρικούς που έξεγέρθηκαν, έν μέρει εξαιτίας του, μεταξύ 'Ελβα, Ρήνου και 'Αλπεων.

Δέν θα πάψει όμως να βρίσκεται στους αντίποδες του Καλβίνου, του άστού, του ψυχρού λόγιου, του ύπομονετικού, δραστήριου διοργανωτή, του νομομαθούς που αισθάνεται συνεχώς την ανάγκη να άθρει τους συλλογισμούς του ως τις άκραιες συνέπειές τους. Τόν προορισμό, ό Λούθηρος τόν αντιμετώπιζει σαν άποκάλυψη· ό Καλβίνος τόν μετατρέπει σε εξίσωση, από όπου συνάγει τά συμπεράσματά του. Πάντοτε ό Θεός διάλεγε τους έκλεκτούς του. 'Επομένως; Αυτόι δέν πρέπει να κυβερνούν τους άλλους; Αυτό άκριβώς θα κάνει κι ό Καλβίνος στη Γενεύη, με χέρι στιβαρό, χωρίς να πάψει να αναφέρεται στο πνεύμα ταπεινοφροσύνης (1536-1538· 1541-1564)· τό ίδιο και ό Κρόμγουελ στη σκληροτράχηλη 'Αγγλία των πουριτανών.

Αυτόι είναι οι δύο μείζονες προτεσταντισμοί. Οι περιοχές που καλύπτουν είναι διαφορετικές, αλλά τά κοινά τους σημεία, πολλά: ρήξη με τη Ρώμη, με τη λατρεία των άγιων· κατάργηση του τακτικού κλήρου· μείωση του αριθμού των μυστηρίων σε δύο: Θεία Εύχαριςτία και Βάπτισμα. Για τό θέμα της Θείας Εύχαριστίας μάλιστα, δέν υπάρχει όμοφωνία.

'Επίσης είναι σημαντικό να μην περάσουν άπαρατήρητοι όλοι

έκείνοι οι προτεσταντισμοί που θα μπορούσαμε να τους όνομάσουμε, άπλουστεύοντας (γιατί διαφορετικά ό κατάλογος θα ήταν πάρα πολύ μακρύς), άποκλίνοντας ή περιθωριακούς προτεσταντισμούς: όπως είναι, από την άρχή κιόλας ή περίπτωση, ένας ούμανιστικός προτεσταντισμός (Ζβίγγλιος στη Ζυρίχη, Οίκολαμπάδιος στη Βασιλεία, 'Ερρίκος Η' στην 'Αγγλία) και ένας «ευσεβιστικός» προτεσταντισμός, των άναβαπτιστών, ό όποίος ύπέστη άγριους διαωγμούς.

Τό σύνορο μεταξύ του καθολικού κόσμου και του προτεσταντικού —που άποτελεί, και σήμερα άκόμη, όριο ανάμεσα σε δυό σαφώς διαφορετικές όψεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού— να όφείλεται άραγε μόνο στην τυχαία έκβαση των διαφόρων άγώνων;

'Η Εύρώπη σχηματίστηκε, όπως και ό κορμός των δέντρων, από διαδοχικά στρώματα, διαφορετικής ηλικίας τό καθένα. Τό παλαιότερο ξύλο της Δύσης, ή καρδιά του δέντρου, είναι τό τμήμα που είχε κάποτε κατακτήσει —και έκπολιτίσει— ή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όταν εξαπλωνόταν δυτικά και βόρεια, μέχρι τη διπλή όριοθετική γραμμή του Δούναβη και του Ρήνου από τη μιá πλευρά, και από την άλλη, μέχρι τά Βρετανικά Νησιά, από τά όποια μάλιστα μόνον ένα μέρος διατήρησε, και αυτό με δυσκολία (χονδρικά τη λεκάνη του Τάμεση, όπου βρίσκεται τό Λονδίνο).

'Εξω από αυτά τά όρια, ό ευρωπαϊκός πολιτισμός έφτασε άργά, μετά από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Είναι τά νεαρά και έπιφανειακά στρώματα του κορμού του δέντρου. 'Η μεσαιωνική Δύση άποίκισε, με την ευγενή σημασία της λέξης, αυτόν τόν κόσμο, με τόν όποιο γειτόνευε, έγκαθιστώντας εκεί τις έκκλησίες και τους ιεραποστόλους της. Τά άβαεία και οι έπισκοπές που ίδρυσε ή μακρινή Ρώμη άποτελούν τις όχυρές θέσεις της στα μέρη αυτά.

Να είναι άραγε τυχαίο ότι αυτά τά παλαιά όρια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όρια μεταξύ της παλαιάς Εύρώπης και της Εύρώπης που είχε πρόσφατα «άποικιστεί», συμπίπτουν σε μεγάλο μέρος τους με τη γραμμή που χώρισε τόν καθολικό κόσμο από τόν διαμαρτυρόμενο; 'Ασφαλώς ή Μεταρρύθμιση είχε τά δικά της, καθαρώς θρησκευτικά, κίνητρα: ήταν ή έξάπλωση εκείνου του πνευματικού κύματος που, όρατό σε όλόκληρη την Εύρώπη, έκανε τους πιστούς να μην μπορούν πια να παραβλέψουν τις καταχρήσεις και τά έκτροπα

της Ἐκκλησίας, τὴν ἀνεπάρκεια μιᾶς πολὺ προσγειωμένης εὐλάβειας, πὺν στηριζόταν περισσότερο στοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους παρὰ σὲ μιὰ ἀληθὴ θερμὴ πίστη. Τὸ αἶσθημα αὐτό, τὸ συμμερίστηκε ὁ λόκληρη ἢ χριστιανοσύνη. Ὅμως, ἡ παλαιὰ Εὐρώπη, ἀσφαλῶς πιὸ προσκολλημένη στὶς μακραίωνες θρησκευτικὲς παραδόσεις της, πὺν τὴ συνέδεαν στενὰ μὲ τὴ Ρώμη, διατήρησε αὐτὸν τὸ δεσμό, ἐνῶ ἡ νέα Εὐρώπη, πιὸ ἀνομοιογενὴς, πιὸ ἀρτιγενὴς, λιγότερο δεμένη μὲ τὴ θρησκευτικὴ της ἱεραρχία, πραγματοποιοίησε τὴ ρήξη. Μαντεύει ἤδη κανεὶς μιὰ μορφή ἐθνικῆς ἀντίδρασης.

Ἡ κατοπινὴ πορεία τῶν δύο αὐτῶν κόσμων ἔδωσε πολλὰς φορὰς τροφή σὲ μιὰ, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ποῦμε, δογματικὴ ἀλαζονεία. Πολλοὶ ἀπέδωσαν στὶς ἀρετὲς τοῦ προτεσταντισμοῦ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, μὲ ἄλλα λόγια, τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ἀλλὰ οἱ θέσεις πὺν κατέχουν ἀντίστοιχα ὁ προτεσταντισμὸς καὶ ὁ καθολικισμὸς ἐξηγοῦνται πιὸ λογικὰ μὲ ὄρουσ γενικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας.

Πράγματι εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερτερεῖ —ἢ νὰ μειονεκτεῖ— διανοητικὰ ὁ προτεσταντισμὸς σὲ σχέση μὲ τὸν καθολικὸν κόσμον.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι βέβαιο ὅτι δημιούργησε μιὰ διαφορὰ, καὶ εἶχε ἐπομένως μιὰ ἰδιαίτερη, πρωτότυπη εἰσφορὰ στὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης.

Γιὰ νὰ ὀρίσουμε αὐτὴ τὴν εἰσφορὰ, θὰ πρέπει νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὸν πρῶτον, μαχόμενον, προτεσταντισμὸν τοῦ 16ου αἰῶνα, καὶ στὸν νικηφόρον, ἐδραιωμένον, προτεσταντισμὸν τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ἡ Μεταρρύθμιση ἄρχισε ὑψώνοντας τὸ λάβαρον τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐπανάστασης· δὲν ἄργησε ὅμως νὰ βυθιστεῖ στὴν ἴδια ἀδιαλλαξία γιὰ τὴν ὁποία κατηγοροῦσε τοὺς ἀντιπάλους της. Δημιουργεῖ ἕνα οἰκοδόμημα ἐξίσου ἄκαμπτον μὲ τὸν μεσαιωνικὸν καθολικισμὸν, «ὅπου τὸ Κράτος, ἡ Κοινωνία, ἡ ἐκπαίδευση, ἡ ἐπιστήμη, ἡ οἰκονομία, τὸ Δίκαιον, τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κλίμακα τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως ὑπερφυσικῶν ἀξιών». Στὴν κορυφὴ τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ κατεξοχὴν βιβλίον, ἡ Βίβλος, καὶ ἐρμηνευτὲς του, τὸ κράτος καὶ ἡ προτεσταντικὴ Ἐκκλησία. Στὸ κράτος (πὺν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡγεμόνας ἢ πόλη) ἀνήκει πλέον τὸ παλαιὸν *jus episcopale*.

Περὶττὸ νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ σύστημα δὲν ὄδηγεῖ στὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία γιὰ τὴν ὁποία εἶχε ἀρχικὰ ξεσηκωθεῖ ὁ κόσμος. Τάξη, αὐστηρότητα, σιδερένια πυγμή, αὐτὰ εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πρώτων διαμαρτυρομένων Ἐκκλησιῶν, τόσο στὴ Βασιλεία ὅσο καὶ στὴ Ζυρίχη, ὅπου οἱ μεταρρυθμιστὲς, κι ἄς ἐπικαλοῦνται τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρασμίου, δὲν θὰ διστάσουν νὰ θανατώσουν τοὺς βδελυροὺς ἀναβαπτιστὲς μὲ πνιγμό. Ἀνάλογες ἐκτελέσεις καὶ στὶς Κάτω Χῶρες. Νὰ τοὺς καταδιώκουν οἱ «Παπικοί», αὐτοὺς τοὺς δύστυχους πὺν ἀρνοῦνται τὴν Ἁγία Τριάδα, τὴ θεότητα τοῦ Υἱοῦ, πὺν ὀρθῶνται ταυτόχρονα ἐναντία στὴν Ἐκκλησία, στὸ κράτος καὶ στοὺς πλούσιους, νὰ τοὺς ἀπαγχονίζουν, νὰ τοὺς σφάζουν, νὰ τοὺς πνίγουν, τὸ πράγμα μπορεῖ νὰ ἀντιβαίνει στὸ χριστιανικὸν ἔλεος, δὲν ἀντιβαίνει ὅμως στὴ λογικὴ. Ἀλλὰ στὸ ὄνομα τίνος μόρεσε ἡ Μεταρρύθμιση νὰ τοὺς ἐπιβάλλει τὴν ἴδια μεταχείριση; Εἶναι γνωστὴ ἡ *tragædia servata*: ὁ Μισέλ Σεργέ, διαμαρτυρούμενος Ἰσπανὸς γιὰ τὸν συλλαμβάνεται μιὰ μέρα στὴ Γενεύη, βγαίνοντας ἀπὸ τὸ κήρυγμα, μὲ τὴν κατηγορία τοῦ ἀντιτριαδισμοῦ καὶ τοῦ πανθεισμοῦ, καταδικάζεται στὴν πυρὰ καὶ ἐκτελεῖται, πρὸς μεγάλη ἱκανοποίηση τοῦ Καλβίνου, πὺν τὸν παραμόνευε ἀπὸ καιρό. Ὁ Σεμπαστιέν Καστελλιόν (1515-1563), οὐμανιστὴς ἀπὸ τὴ Σαβοῖα καὶ ἀπόστολος τῆς φιλελεύθερης Μεταρρύθμισης, ἀγανακτεῖ, στὸν συγκινητικὸν λίβελλο πὺν συντάσσει τὸ 1554, κατὰ τοῦ κυρίου τῆς Γενεύης, τὸν ὁποῖον εἶχε ἄλλοτε ὑπηρετήσῃ καὶ ἀγαπήσῃ. Ἀγανακτεῖ, γιὰ αὐτὸς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἔχει ἐπίγνωση τῶν σφαλμάτων καὶ τῶν ἐγκλημάτων τῆς Μεταρρύθμισης, ἢ ὁποία θριαμβεῖ. «Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν κανένα θρησκευτικὸν δόγμα, γράφει, πὺν νὰ μὴ θεωρεῖ τὰ ἄλλα αἰρετικά, ἔτσι ὥστε ἂν σὲ τούτῃ τὴν πολιτεία ἢ σὲ τούτῃ τὴν περιοχὴ θεωρεῖσαι ὅτι ἀκολουθεῖς τὸν σωστὸν δρόμον, στὴν παρακάτω, θὰ σὲ ποῦν αἰρετικὸν. Σὲ τέτοιον μάλιστα βαθμὸν, πὺν ἂν σήμερον θέλει κανεὶς νὰ ζῆσει, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἔχει τόσα πιστεύω καὶ τόσες θρησκευτικὰς ὁσες εἶναι οἱ πόλεις ἢ τὰ δόγματα: ἀκριβῶς ὅπως κι ἐκεῖνος πὺν ταξιδεῖ χρειάζεται νὰ ἀλλάξει τὰ χρήματά του καθημερινῶς, γιὰ τὸ νόμισμα πὺν περνάει ἐδῶ δὲν ἔχει καμιά ἀξία παρακάτω.» Ὁ ἴδιος ἐννοεῖ νὰ μείνει πιστὸς στὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἐρμηνείας τῆς θρησκείας. «Προκειμένου γιὰ τοὺς ἀναβαπτιστὲς, λέει, προκειμένου γιὰ τὸ

πνεῦμα τους, για ὅσα σκέπτονται καὶ ὅσα γράφουν για τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ, εἶναι δική τους ὑπόθεση νὰ ἀποφασίζουν τί κάνουν.»

Αὐτὴ ἡ φωνὴ ἀνῆκε σὲ ἓναν μεμονωμένο ἄνθρωπο, πού πέθανε μέσα στὴν ἐξαθλίωση περιτριγυρισμένος ἀπὸ μερικούς ἔνθερους μαθητές του. Ἄλλὰ τὸν 17ο αἰώνα, τὴν ἐποχὴ πού σοβοῦσαν οἱ ἔριδες μεταξὺ ἀκραϊφνῶν καλβινιστῶν καὶ ἀποσχισθέντων ἀρμινιανῶν καὶ σοκινιανῶν,⁶ τὰ ἔργα του ἔμελλαν νὰ ξαναδημοσιευτοῦν στὸ Ἄμστερνταμ, ἓνα ἀπὸ αὐτά, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Τὸ κερὶ τῆς Σαβοΐας*. Διότι πράγματι, ὁ Καστελλιὸν ἀπὸ τὴ Σαβοΐα θὰ εἶναι στὸ ἐξῆς ἓνα ἀπὸ τὰ φῶτα πού θὰ ἀναγγέλλουν τὸν καινούριο δρόμο πρὸς τὸν ὁποῖο θὰ ὀδεύσει τελικὰ ὁ προτεσταντισμός.

Ὁ νέος προτεσταντισμὸς εὐνόησε τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνείδησης.
Ἡ δογματικὴ ἀσστηρότητα θὰ γίνῃ βαθμιαῖα πιὸ ἥπια, κυρίως τὸν 18ο αἰώνα, ἐνδεχομένως στὸ μέτρο πού χαλαρώνει ἡ ἔντονη πίεση τοῦ καθολικισμοῦ καὶ τῆς σθεναρῆς Ἀντιμεταρρύθμισης.

Ἄλλὰ καὶ χάρις σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ διαδρομὴ τοῦ προτεσταντισμοῦ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς σχετικῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης, κατεύθυνση ἀνάλογη μὲ ἐκείνη πού ἔχει πάρει ὁ Αἰώνας τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπήρεια κυρίως τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξέλιξης. Ὅπως συμβαίνει πάντα, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ αἴτια ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα, καὶ νὰ πῆ ἂν ὁ προτεσταντισμὸς, ἐπιστρέφοντας στὶς πνευματικὲς του καταβολές καὶ στὴν ἐλεύθερη ἐξέταση τῶν Γραφῶν, ὥθησε τὴν Εὐρώπη πρὸς τὴν ὁδὸ τῆς πνευματικῆς ἀνεξαρτησίας, ἢ ἂν, ἀντίθετα, ἡ ἴδια ἡ ἐξέλιξη τοῦ προτεσταντισμοῦ δὲν ὀφείλεται στὴ γενικὴ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης τῆς Εὐρώπης. Μέσα σὲ ἓνα πλέγμα ἀλληλεπιδράσεων, καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐκδοχὲς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινές.

Δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ προτεσταντισμὸς, ἀντίθετα μὲ τὸν καθολικὸ του ἀντίπαλο, συμπορεύεται μὲ τὸν μεγάλο φιλελεύθερο αἰώνα. Ἄλλὰ εἶναι ἐξίσου ἀδύνατον νὰ μὴν παραδεχτεῖ ὅτι

6. Ἀρμινιανοί: ὁπαδοὶ διδασκαλίας πού καταπολεμοῦσε τὶς θεολογικὲς θέσεις τοῦ Καλβίνου. Σοκινιανοί: μέλη θρησκευτικῆς αἵρεσης πού ἀπέρριπτε τὸ τριαδικὸ δόγμα.

χῶρες ὅπως ἡ Γαλλία, γαλουχημένες ἀπὸ τὴν καθολικὴ παράδοση, βρίσκονται στὴν πρώτη γραμμὴ αὐτῆς τῆς πορείας.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ προτεσταντισμὸς ἀρχίζει πλέον νὰ προσανατολίζεται πρὸς τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἐξέτασης, τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς τῶν ἱερῶν κειμένων, πρὸς ἓναν θεϊστικὸ ὀρθολογισμό. Αὐτομάτως συμφιλώνεται μὲ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ: ὅλες οἱ περιθωριακὲς ἀποκλίσεις, τίς ὁποῖες κρατοῦσαν μέχρι τότε σὲ ἀπόσταση ὡς ὑποπτες—οἱ πουριτανοὶ στὴν Ἀγγλία, οἱ ἀναβαπτιστὲς στὴ Γερμανία καὶ στὶς Κάτω Χῶρες—ἀρχίζουν τώρα νὰ εὐημεροῦν καὶ μάλιστα νὰ ἀναπτύσσονται. Οἱ ἀναβαπτιστὲς, μὲ τὸ ὄνομα μεννονίτες, εὐδοκιοῦν στὴν Ἀγγλία, διαπεραιώνονται στὴν Ἀμερικὴ, ἰδρύουν μιὰ ἀποικία στὴν Πρόβιντενς, καὶ θὰ γίνουν τελικὰ μιὰ ἰσχυρὴ προτεσταντικὴ ὁμολογία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Στὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, ξανακάνουν τὴν ἐμφάνισή τους—ἀπόγονοι τῶν «ἐμπνευσμένων» τοῦ 16ου αἰώνα—αὐτοὶ πού ὀνομάζονται Φίλοι (Amis), καὶ πού θὰ γίνουν γνωστοὶ στὸν κόσμον μὲ τὸ ὄνομα *κουάκεροι* (οἱ Τρέμοντες). Μαζὶ τους, τὸ 1681, ὁ Οὐίλλιαμ Πὲν βάζει τὰ θεμέλια τῆς ἀποικίας τῆς Πενσυλβανίας. Ἴδια ἀνανέωση καὶ στὴ Γερμανία πρὸς ὄφελος τοῦ εὐσεβισμοῦ, τὸν ὁποῖο ἰδρύει ὁ πάστορας Φίλιπ Γιάκομπ Σπένερ, προστατευόμενος τοῦ ἐκλέκτορα τοῦ Βραδεμβούργου, πού θὰ γίνῃ ἀργότερα, τὸ 1701, ὁ πρῶτος βασιλιάς τῆς Πρωσίας, μὲ τὸ ὄνομα Φρειδερίκος Α΄. Ὁ Σπένερ συμμετέχει καὶ στὴν ἴδρυση τοῦ ἰσχυροῦ πανεπιστημίου τῆς Χάλλης (1681). Στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ ὁπαδοὶ του θὰ ἀναστατώσουν ὀλόκληρη τὴ λουθηρανὴ Γερμανία. Ὅσотноσο κανένα κίνημα δὲν θὰ ἀποδειχτεῖ τόσο ἰσχυρὸ ὅσο ὁ ἀγγλικὸς μεθόδισμὸς τῶν Οὐέσλυ καὶ Οὐάιτφελντ.

Ἡ ἀπαρίθμηση ὄλων αὐτῶν τῶν δογμάτων δὲν παρουσιάζει ἄλλο ἐνδιαφέρον ἐδῶ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι φανερώνει τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προτεσταντικῆς σκέψης μέσα σὲ ἓνα θρησκευτικὸ αἶσθημα πού δὲν κατευθύνεται πιά ἀπὸ καμία ἀσστηρῆ θεολογία. «Ἡ θεολογία δὲν ταυτίζεται πλέον μὲ τὴ θρησκεία, ἔγραφε ἓνας προτεστάντης πανεπιστημιακός, ὁ Φερντινὰν Μπιϋσόν, τὸ 1914· πρέπει νὰ παρέλθει ἡ μία γιὰ νὰ παραμείνει ἡ ἄλλη.»

Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς καθορίζει σὲ βάθος τὴ διαφορὰ πού παρουσιάζουν σήμερα οἱ καθολικὲς κοινωνίες ἀπὸ τὶς διαμαρτυρόμενες. Ὁ

διαμαρτυρόμενος είναι πάντοτε μόνος του με τὸν Θεό, ἐνώπιος ἐνωπίω. Μπορεῖ, θὰ ἔλεγε κανεῖς, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὴ δική του θρησκεία, νὰ τὴ ζεῖ καὶ νὰ παραμένει ἐντάξει με τὸν θρησκευτικὸ κόσμο, νὰ εἶναι *σύννομος*. Ἀκόμη καλύτερα: μπορεῖ νὰ βρεῖ, ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες ὁμολογίες, ἐκείνη πού λύνει ἀνώδυνα τὸ προσωπικό του πρόβλημα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ἀκόμη ὅτι, πολὺ συχνά, στὶς διάφορες ἀποκλίσεις ἀντιστοιχοῦν καὶ διαφορετικὰ κοινωνικὰ ἐπίπεδα.

Κατὰ συνέπεια, ἡ προτεσταντικὴ κοινωνία ἀγνοεῖ ἐκείνη τὴν τομὴ ἀνάμεσα στὸ κοσμικὸ καὶ στὸ θρησκευτικὸ, πού χαρακτηρίζει τὶς σύγχρονες καθολικὲς κοινωνίες, ὅπου ὁ καθένας ὀφείλει νὰ διαλέξει ἀνάμεσα σὲ μιὰ μορφή ὑποταγῆς τοῦ πνεύματος ἢ στὴ ρήξη με τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ *κοινότητα*: εἴτε θὰ ἀνήκει κανεὶς σ' αὐτήν, εἴτε θὰ βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτήν. Ὅλες οἱ πνευματικὲς συγκρούσεις εἶναι *ἀνοιχτὲς* καὶ ὁ καθένας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ λάβει θέση. Ἀντίθετα, ἡ προτεσταντικὴ κοινωνία εἶναι *κλειστὴ* καὶ δὲν φανερώνει τὶς ἐσωτερικὲς πνευματικὲς τῆς συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες δὲν παύουν ὡστόσο νὰ ὑπάρχουν. Ἐξοῦ καὶ ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορὲς στὴ συμπεριφορὰ καὶ στὴ στάση μεταξὺ Ἀγγλοσαξόνων καὶ καθολικῆς Εὐρώπης, διαφορὲς οἱ ὁποῖες χαράζουν μιὰ ἀδιόρατη ἀλλὰ πάντοτε ὑπαρκτὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ.

Ἔνας οὐμανισμὸς ἐπαναστατικῆς ἐμπνεύσεως. Ἡ Εὐρώπη ἦταν καὶ παραμένει ἐπαναστατικὴ. Αὐτὸ ὑπογραμμίζει συνεχῶς ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς. Ταυτόχρονα ὁμως, ἦταν καὶ παραμένει, πάντοτε, ἀντεπαναστατικὴ.

Καὶ πάλι, ἐκεῖνο πού θὰ ἔχει σημασία δὲν θὰ εἶναι τόσο τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα καθαυτά, ὅσο οἱ προεκτάσεις πού θὰ ἔχουν στὸ μέλλον, προεκτάσεις τὶς ὁποῖες ὀνομάσαμε, κάπως ἀσυνήθιστα, *οὐμανισμὸ ἐπαναστατικῆς ἐμπνεύσεως*, ὄνομα πού δηλώνει γιὰ μᾶς τὸ ἀνθρώπινο περιεχόμενο καὶ τὴν ἰδεολογικὴ «κληρονομία» τῆς Ἐπανάστασης. Ἄλλοι μιλοῦν γιὰ «ἐπαναστατικὸ μυστικισμό» ἢ γιὰ «ἐπαναστατικὸ πνεῦμα», καὶ ἐννοοῦν τὸ ἴδιο πράγμα.

Φυσικά, ὁ λόγος ἐδῶ θὰ εἶναι γιὰ τὴ *Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*, τὴ *μόνη πού εἶχε πανευρωπαϊκὴ καὶ παγκόσμια σημασία*, πρὶν ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1917.

α) *Τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα καὶ ἡ Ἐπανάσταση.*

Μέχρι τὸ 1917, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἀναφέρεται πάντοτε ὡς «ἡ Ἐπανάσταση», χωρὶς κανένα προσδιορισμό, πράγμα πού σημαίνει ἢ πρώτη, ἢ μοναδική. Ἐντούτοις πολλὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα εἶχαν προηγηθεῖ σ' αὐτὴ τὴν Εὐρώπη πού ζοῦσε πάντοτε σὲ συνεχῆ ἔνταση, πάντοτε ἔτοιμη νὰ διαμαρτυρηθεῖ καὶ οὐδέποτε νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ χειρότερο. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ χαρακτηρίσει αὐτὰ τὰ κινήματα «ἐπαναστάσεις».

Γιὰ παράδειγμα, ἀρνεῖται τὸ ὄνομα αὐτὸ στὶς *πολυάριθμες ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις* πού ἤδη ἐντοπίσαμε, σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, μεταξὺ 14ου καὶ 17ου αἰώνα. Καὶ πολλὲς φορὲς δίνουμε εἰδικὴ σημασία στὸν ὄρο ἐπανάσταση, ὅταν τὸν χρησιμοποιοῦμε γιὰ κάποια ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση, ὅπως ἐκείνη τῶν Καντονίων τῆς Ἑλβετίας (ὀριστικὴ ἀπελευθέρωση, 1412), τῶν Ἠνωμένων Ἐπαρχιῶν (ὀριστικὴ νίκη, 1648), τῶν ἀγγλικῶν ἀποικιῶν τῆς Ἀμερικῆς, τῶν μελλοντικῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν (1774-1782), τῆς ἰσπανικῆς Ἀμερικῆς μεταξὺ 1810 καὶ 1824, ἢ ἀκόμη ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν βίαιο ἢ εἰρηρηνικὸ διαχωρισμὸ τῶν σκανδιναβικῶν χωρῶν, Σουηδίας, Νορβηγίας, Δανίας... Ὅλα αὐτὰ εἶναι κινήματα πού παρουσιάζονται βεβαίως ὡς ἀντιδράσεις κατὰ τοῦ σύγχρονου κράτους, ἀλλὰ κυρίως κατὰ τοῦ *ξένου* δυνάστη. Καὶ ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἔχει σημασία.

Μιὰ «πραγματικὴ» ἐπανάσταση κινεῖται πάντοτε κατὰ ἐνὸς σύγχρονου κράτους (βασικὴ λεπτομέρεια) καὶ ἐκ τῶν ἔσω, με σκοπὸ τὴν αὐτομεταρρύθμιση. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1789, στὴν Εὐρώπη (ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς ἀποτυχίες τῆς Ἱερῆς Ἐνωσης καὶ τῆς Σφενδόνης, στὴ Γαλλία) οἱ μόνες πού δικαιοῦνται αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι οἱ δύο ἀγγλικὲς ἐπαναστάσεις, ἡ πρώτη βίαιη καὶ αἱματηρὴ (1640-1658), ἡ δευτέρη ἡσυχῆ, φιλική, τοῦ 1688. Ἀλλὰ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, πού ἀνέτρεψε ἐκ τῶν ἔσω ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σταθερὰ κράτη τῆς Δύσης, εἶχε τελειῶς διαφορετικὸ ἀντίκτυπο, στὸ μέτρο πού κατέκλυσε ὁλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ σκηνή, ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1815, καὶ πού ἡ ἀνάμνησή της ἔγινε γιὰ ὅλον τὸν κόσμον ἓνα γιγάντιο σύμβολο, ἱκανὸ νὰ ἀνανεῶνεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, καὶ νὰ τρέφεται ἀπὸ καινούρια πάθη.

Ἡ δύναμη πού ἔχει αὐτὸ τὸ σύμβολο νὰ παραμένει συνεχῶς ἐπικαιρο εἶναι φανερὴ ἀκόμη καὶ στὶς μέρες μας. Ταξιδεύοντας, τὸ 1958, στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, κάποιος Γάλλος ἱστορικὸς μένει κα-

τάπληκτος όταν οι σοβιετικοί συνάδελφοί του, λέγοντας «ή Έπανάσταση» αναφέρονται στη γαλλική. Ο ίδιος ιστορικός, όταν διδασκε, το 1935, στο Σάουν Πάουλου, έξηγουσε, ακολουθώντας τη σκέψη του Άλμπέρ Ματιέ, ότι οι περισσότεροι «γιγάντες της Συμβατικής» δεν ήταν παρά κοινοί θνητοί, που συχνά μάλιστα δεν διέφεραν σε τίποτα από τον υπόλοιπο κόσμο. Οι Βραζιλιάνοι φοιτητές του άναστατώθηκαν σαν να είχαν άκουσει λόγια ιερόσυλα, και ένας απ' αυτούς δήλωσε: «Έμεις πάντως, περιμένουμε τη Γαλλική Έπανάσταση...».

Έτσι, ή Γαλλική Έπανάσταση ζεί άκόμη σε όλον τον κόσμο, άκόμη και όταν τη σκυτάλη την έχει πάρει ο μύθος της Οκτωβριανής Έπανάστασης. Στη Γαλλία, ο μύθος αυτός τείνει να κυριαρχήσει έξ όλοκλήρου στη συνδικαλιστική και επαναστατική σκέψη, στο μέτρο που αναφέρεται σε πραγματικότητες της άμεσης επικαιρότητας. Όσο για την αίγλη που περιέβαλλε, ως χθές άκόμη, το 1789, κανείς δεν μπορεί να εκφέρει γνώμη άν δεν έχει ζήσει, στη Σορβόννη, την άπίστευτη όχλοβοή ή τις στιγμές ένθουσιασμού που προκαλούσαν τα μαθήματα του Άλφόνς Όλάρ († 1928), ή άν δεν έχει δει τον κόσμο που συνέρρεε στα άμφιθέατρα να άκούσει τον Άλμπέρ Ματιέ († 1932) ή τον Ζωρζ Λεφέβρ († 1960). Αυτή ή παρουσία της Έπανάστασης στην πολιτική σκέψη και στη δεοντολογία των Ευρωπαίων επηρεάζει και την επιχειρηματολογία τους και τη στάση τους, άκόμη και όταν ή στάση αυτή δεν είναι φιλική άπέναντί της.

β) Έγιναν δύο ή τρείς ή τέσσερις γαλλικές επαναστάσεις. Η Γαλλική Έπανάσταση, όπως και οι σημερινοί πολυώροφοι πυρραυλοι, γνώρισε πολλές εκρήξεις, πολλές διαδοχικές έκτοξεύσεις.

Στα πρώτα της βήματα, εμφανίζεται σαν «φιλελεύθερη επανάσταση», μετριπαθής, με μερικά μόνο δραματικά επεισόδια (άλωση της Βαστίλλης, Πρώτη Τρομοκρατία). Αυτή ή Έπανάσταση Α' εξέλισσεται με γοργό ρυθμό, σε τέσσερις διαδοχικές φάσεις: μιá άριστοκρατική εξέγερση (ή συνέλευση των Προκρίτων, 1788), μιá εξέγερση μεγαλοαστών, «των νομικών» όπως την άποκάλεσαν (ή σύγκληση των Γενικών Τάξεων), έπειτα μιá επανάσταση των αστικών πληθυσμών και μιá άγροτική επανάσταση, και οι δύο άποφασιστικής σημασίας.

Μιá Έπανάσταση Β', με ιδιαίτερο γνώρισμά της τη βία, διαδέχεται την πρώτη, μετά από την κήρυξη του πολέμου κατά της Αύστρίας, στις 20 Άπριλίου 1792. «Στόν πόλεμο του 1792 όφείλεται ή νέα τροπή που πήρε ή Γαλλική Έπανάσταση», έγραψε ο Άλφόνς Όλάρ. Πράγματι. Και ή κατάληψη των Κάτω Χωρών μετά τη νίκη στη Ζεμμάρ έκανε τη σύγκρουση αναπόφευκτη. Θα πρέπει άκόμη να αναγνωρίσουμε ότι ή Έπανάσταση, μεταβάλλοντας τη Γαλλία σε σύγχρονο κράτος (πριν άκόμη και από το γαϊτανάκι των διαφόρων Συναδελφώσεων, που άποτελούν τη θεαματική σκηνοθεσία αυτής της άλλαγής), άπεδειξε, άποκάλυψε τη δύναμή της και προετοίμασε έπομένως την εκρήξη. Η φάση αυτή, βίαιη και στο έσωτερικό και στο έξωτερικό της Γαλλίας, λήγει με την πτώση του Ροβεσπιέρου, στις 27-28 Ιουλίου 1794 (9-10 Θερμιδάρ του έτους 2).

Η Έπανάσταση Γ' (άλλα είναι άραγε θεμιτό να χρησιμοποιούμε άκόμη τη λέξη επανάσταση;) θα πρέπει να τοποθετηθεί από τον Θερμιδάρ ως τον Μπρυμάρ (28 Ιουλίου 1794 ως 9 και 10 Νοεμβρίου 1799), καλύπτοντας έτσι, σε μιá ένότητα, τους τελευταίους μήνες της Συμβατικής και όλη τη διάρκεια του Διευθυντηρίου. Η Έπανάσταση Δ' θα πρέπει να συμπεριλάβει τις περιόδους της Υπατείας, της Αυτοκρατορίας και των Έκατό Ημερών (1799-1815).

Είναι βέβαιο ότι ο Ναπολέων συνέχισε την Έπανάσταση, παγιώνοντάς την και επιβάλλοντας την έξουσία του. Στην άβεβιαιότητα για την εκβασή της πρόσθεσε τη δραματική άβεβιαιότητα της δικής του μοίρας, την ανασφάλεια ενός καθεστώτος παράνομου, το όποιο έπρεπε πάση θυσία να νομιμοποιείται συνεχώς με μιá άδιάκοπη σειρά επιτυχιών.

Μετά το Άουστερλιτς, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β', που χειροκροτήθηκε από τους καλούς του ύπηκόους όταν επέστρεψε στη Βιέννη, είπε στόν Γάλλο πρέσβη: «Φαντάζεστε, Κύριε, ότι ο Άφέντης σας θα μπορούσε ποτέ να επιστρέψει στο Παρίσι άν έχανε μιá μάχη σαν αυτήν που έχασα εγώ;».

Η προπέτεια αυτή σημαίνει άκριβώς ό,τι και εκείνο το ξέσπασμα ένός Γάλλου βασιλόφρονα, που τον γοήτευε όμως ή δόξα του Ναπολέοντα: «Τί κρίμα να μην είναι Βουρβώνος!».

γ) Σύμφωνα με τις άρχικές προθέσεις της, ή Γαλλική Έπανά-

σταση έπρεπε να αποτελέσει μιὰ λύση πού να μὴν ἀντιβαίνει στὶς ἀρχές τῆς «φωτισμένης δεσποτείας».

Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν πολυκύμαντη ἱστορία, ἡ β' φάση, ἡ μόνη πού γνώρισε σὲ τραγικὸ βαθμὸ τὴ βία, δίνει τὴν ἐντύπωση ἐνὸς ἐκτροχιασμοῦ, μιᾶς ἀπροσδόκητης ἀπόκλισης σὲ σχέση με ὅλα τὰ λοιπὰ γεγονότα.

Ἔχει συχνὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἂν ἡ Ἐπανάσταση δὲν εἶχε κυλιστεῖ στὸ αἷμα τὴν ἀνοίξη τοῦ 1792, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἐξελιχθεῖ σὲ μιὰ σχεδὸν εἰρηνικὴ ἐπανάσταση καὶ νὰ ἔχει τὸ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπανάστασης ἀγγλικοῦ τύπου, με τὴ μετριοπάθεια πού εἶχαν ὄνειρευτεῖ τόσοι καὶ τόσοι ἐκπρόσωποι τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος. Ὅπως ὁ Μοντεσκιέ, πού ἔγραφε στὶς *Περσικὲς ἐπιστολές* τὸ 1721: «Μόνον με τρεμάμενο χέρι μπορεῖ νὰ ἀγγίξει κανεὶς τοὺς ὑπάρχοντες νόμους» ἢ ὁ Ρουσσὸ ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι ἕνας παλαιὸς λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιζήσει μετὰ ἀπὸ τοὺς κλυδωνισμοὺς μιᾶς ἐπανάστασης: «Μόλις σπάσουν τὰ δεσμά του, πέφτει καὶ σκορπίζεται, καὶ παύει νὰ ὑπάρχει».

Οἱ ἀρχές τῆς Ἐπανάστασης εἶναι σύμφωνες με αὐτὸ τὸ μάλλον μεταρρυθμιστικὸ παρὰ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα. Ἐνας στιβαρὸς βασιλιάς θὰ εἶχε κατορθώσει νὰ τὸ διατηρήσει ἢ νὰ τὸ ἐπαναφέρει. Μὰ οὔτε οἱ συμβουλές τοῦ Μιραμπώ, οὔτε τοῦ Μπαρνάβ, δὲν στάθηκαν ἱκανὲς νὰ ἀποσπάσουν τὸν Λουδοβίκο ΙΣ' ἀπὸ τὰ προνόμιά του, πού τὸν καθιστοῦσαν δέσμιο τῆς ἴδιας του τῆς Αὐλῆς. Χρειάζεται ἄραγε νὰ τὸν ξανανοῖξουμε αὐτὸν τὸν παλιὸ φάκελο;

Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού παραμερίζονταν λύσεις γεμάτες πολιτικὴ σύνεση. Τὰ προγράμματα τῶν «φωτισμένων» μεταρρυθμιστῶν εἶχαν πάντοτε τύχει ἀρνητικῆς ὑποδοχῆς στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΣ' ἐξοῦ καὶ ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Τυργκό, τὸ 1776. Παντοῦ ἄλλωστε, ἡ ἴδια ἀντίδραση εἶχε δεῖξει τὸ πρόσωπο καὶ τὴ δύναμή της, σὲ ὁλόκληρη αὐτὴ τὴν Εὐρώπη τῆς «φωτισμένης δεσποτείας», ὅπου τόσα σπουδαῖα πνεύματα εἶχαν πιστέψει ὅτι ἀρκοῦσε νὰ κερδίσει κανεὶς τὸν ἡγεμόνα ἢ τὸν βασιλέα, καὶ ὅτι, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐκεῖνος ἦταν «φιλόσοφος», τὸ παιχνίδι ἦταν κερδισμένο. Ἀλλὰ οἱ μονάρχες τοῦ Αἰῶνα τοῦ Διαφωτισμοῦ προτίμησαν τὰ ἡμίμετρα. Ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ Φρειδερίκος Β' ἀποφασίζει νὰ σφίξει τὰ λουριά τῶν εὐγενῶν του, τὸ κάνει

με τὴν ἴση μετριοπάθεια, πού, στὸ θάνατό του, τὸ 1787, τὸ πρωσικὸ κράτος γίνεται τὸ πεδίο μιᾶς σημαντικῆς φεουδαρχικῆς ἀντίδρασης.

Πῶς νὰ περιμένει κανεὶς ἀπὸ ἕναν Λουδοβίκο ΙΣ' αὐτὸ πού δὲν εἶχε κατορθώσει ἕνας Φρειδερίκος Β'; Ὅταν τελικὰ ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας ζήτησε τὴν ξένη βοήθεια, ξεσήκωσε τὶς γοργὲς δυνάμεις τῆς ἀνεπανάστασης καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀντίδρασης. Καὶ τότε, ἡ Ἐπανάσταση, βλέποντας ὅτι ὑπερφαλαγγίζεται, ξεστράτισε αἰφνης, καὶ πῆρε ἕνα δρόμο πού δὲν τὸν εἶχαν προβλέψει οὔτε αὐτοὶ οἱ πρωτεργάτες της.

Τὸ ὁμολογοῦν καὶ οἱ ἴδιοι: «Δὲν εἴμαστε ἐπαναστάτες, γινόμαστε» (Καρνὸ): «τὰ γεγονότα μᾶς ὀδηγοῦν ἴσως σὲ ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα δὲν εἴχαμε προβλέψει» (Σαιν-Ζύστ). Στὴν ἀπροσδόκητη αὐτὴ τροχιά, τὴν ἄγρια καὶ γιὰ τὴν ἴδια καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, ἡ Ἐπανάσταση θὰ παραμείνει μόνο λίγους μῆνες, ἕως τὴν πτώση τοῦ Ροβεσπιέρου, πού θὰ ἀνοίξει τὶς πύλες στὴν ἀντίδραση καὶ στὶς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς. «Τὸ Παρίσι ξαναγίνεται χαρούμενο, ἀφηγεῖται ὁ Μισελέ. Λίγες μέρες μετὰ τὸν Θερμιδώρ, ἕνας ἄνθρωπος πού βρίσκεται ἀκόμη στὴ ζωὴ, καὶ πού ἦταν τότε δέκα ἐτῶν, πῆγε στὸ θέατρο με τοὺς γονεῖς του καί, βγαίνοντας ἀντίκρισε γεμάτος θαυμασμὸ τὴ μακριὰ οὐρὰ πού σχημάτιζαν, ἀπαστράπτουσες, οἱ σταθμευμένες ἄμαξες, πού τὶς ἔβλεπε γιὰ πρώτη φορὰ. Ὑπῆρχαν καὶ ἄνθρωποι πού φοροῦσαν σακάκι καὶ κρατοῦσαν τὸ καπέλο στὸ χέρι, καὶ ἔλεγαν στοὺς ἀπερχόμενους θεατῆς: “Μήπως χρειάζεστε ἄμαξι, ἀφεντικό;” Τὸ παιδάκι δὲν καλοκατάλαβε αὐτὲς τὶς καινούριες λέξεις. Ζήτησε νὰ τοῦ τὶς ἐξηγήσουν καὶ τοῦ εἶπαν μόνο ὅτι εἶχε ἐπέλθει μιὰ μεγάλη ἀλλαγὴ με τὸ θάνατο τοῦ Ροβεσπιέρου».

Ὅστόσο, εἶχε ἄραγε δίκιο ὁ Μισελέ, στὴν *Ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης* (1853), ὅταν τοποθετοῦσε τὸ τέλος της στὶς 10 Θερμιδώρ; Λογικά, ὄχι: μόλις τελειώνει ἡ ἀντίδραση τοῦ Θερμιδώρ, ἡ Γαλλία ἐπανερχεται στὴ σάφρονα Ἐπανάσταση τῆς πρώτης φάσης, τῆς ὁποίας ἤδη τὸ Διευθυντήριο καὶ ἀργότερα ἡ Ὑπατεία θὰ διασώσουν τὶς πιὸ σημαντικὲς κατακτήσεις. Καὶ μόνον ὅσα ἔγιναν ἐπὶ τῆς τρομοκρατικῆς Συμβατικῆς θὰ κριθοῦν ὀβελιστέα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία, κανεὶς δὲν θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἐπανάσταση ἔχει λήξει. Ἀκόμη καὶ στὶς 12 Σεπτεμβρίου 1797, ὁ Ρῶσος πρέσβης στὴν Ἀγγλία ἔγραφε (στὰ γαλλικὰ) πρὸς τὴν κυ-

βέρνησή του: «Αυτό που ήταν αναμενόμενο ... συνέβη στο Παρίσι: ή δικτατορική τριανδρία συνέλαβε δύο Διευθυντές και εξήντα τέσσερα μέλη των δύο Συμβουλίων χωρίς καμιά διαδικασία. Πρόκειται να τους στείλουν στη Μαδαγασκάρη. Ίδου το ωραίο Σύνταγμα και ή σπουδαία γαλλική ελευθερία! Θα προτιμούσα να ζώ στο Μαρόκο παρά σ' αυτή τη χώρα με την υποτιθέμενη ισότητα και ελευθερία». Γιατί αυτή ή τόσο έριστική διάθεση; Γιατί εκτός Γαλλίας ή «σπουδαία γαλλική ελευθερία» δεν γίνεται πάντα αντικείμενο χλευασμού, και γιατί ό Ναπολέων, τις κατακτήσεις του, στο όνομα τής Έπανάστασης θα τις πραγματοποιήσει, τή μία μετά την άλλη, και όπουδήποτε εγκαταστήσει τo δικό του καθεστώς, τὰ ίχνη του θα παραμείνουν στους νόμους, στὰ ήθη, στις καρδιές, παρά τις μνησικακίες και τὰ μίσση που θα προκαλέσει ή κατοχή. 'Ο Γκαϊτε και ό Χέγκελ θα ταχθούν υπέρ του Ναπολέοντα γιατί, απέναντι στην τόσο αντιδραστική Εύρώπη, τήν τόσο καθυστερημένη σε σχέση με τήν πολιτική και κοινωνική εξέλιξη τής Γαλλίας, θα τόν δούν ως «τὴν ἔφιππη ψυχή του κόσμου». Η φράση είναι του Χέγκελ.

Οί ναπολεόντειες έκστρατείες προέβαλαν τὸν γαλλικό «ἐμφύλιο πόλεμο» σε ὅλη τὴν Εύρώπη. Για ἕνα τέταρτο του αἰώνα, και για κάθε χώρα τής Εύρώπης που ζούσε με τὴν ἀπειλή τής κατοχῆς του Ναπολέοντα, ή Έπανάσταση ήταν μιὰ δυνάμει πραγματικότητα. Και ἔτσι ὅπως βιώθηκε, ὡς ἕνα ἄμεσο ἐνδεχόμενο, μισητὸ ή ἀξιοθαύμαστο, τὸ μήνυμα τής Έπανάστασης διαδόθηκε πλατιά σε ὅλον τὸν δυτικὸ κόσμο, ἔφερε τις καρδιές ἀντιμέτωπες, κατηύθυνε τὰ πάθη. Καὶ τελικά, ή Έπανάσταση, σὰν ἕνα ἔντονα χρωματισμένο δράμα, με τοὺς ἀγίους της, τοὺς μάρτυρές της, τὰ διδάγματα, τις διαψευσμένες ἐλπίδες της, που δὲν ἔπαψαν στιγμή να ξαναγεννιούνται, ἔγινε εὐαγγέλιο και προσφέρθηκε, δωρεά, στὸν 19ο αἰώνα.

δ) Τὸ μήνυμα τής Γαλλικῆς Έπανάστασης.

Φαινομενικὰ βέβαια, μετὰ τὸ 1815, ή Έπανάσταση μοιάζει να φιμώνεται. Διατηρεῖται ὅμως μέσα στην καρδιά και στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ἐπιζεῖ μέσα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐπιτεύγματά της.

Η Παλινόρθωση δὲν ἀναθεώρησε τὴν κατάργηση τῶν κοινωνικῶν προνομίων (τῶν φεουδαρχικῶν δικαιωμάτων κυρίως). Η ἔθνικη

περιουσία δὲν ἐπιστράφηκε στους πρώην ἰδιοκτῆτες της και, μολοντί δὲν εἶχε πάντα διανεμηθεῖ δίκαια (εἶχε πολλές φορές περιέλθει στὰ χέρια τῶν πλουσίων), τὸ ἐπαναστατικὸ κεκτημένο διατηρήθηκε στὸ θέμα αὐτό, ὅπως διατηρήθηκε και ή ἀρχή τῶν δικαιωμάτων του ἀτόμου με τὴν ἐγγύηση του Χάρτη του 1814. Ὅταν ή κυβέρνηση του Καρόλου Γ' φανεῖ ἔτοιμη να ἐφαρμόσει μιὰ νέα ἀντιδραστικὴ πολιτική, ή ἀπάντηση θα εἶναι μιὰ ἄμεση ἐξέγερση, ή 'Ιουλιανὴ Μοναρχία, και ή ἐπιστροφή στην τριχρωμὴ σημαία. Τότε θα ξανακάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ή ἰδεολογία και ή γλώσσα τής Έπανάστασης, και θα ἔχουν μεγάλη ἀπήχηση.

Ἦδη, τὸ 1828, ὁ Μπουοναρόττι, ὁ σύντροφος του Γράκχου Μπαμπέφ, γράφει τὴν *Ἱστορία τής συνομοσίας για τὴν ἰσότητα, τής ἐπονομαζόμενης του Μπαμπέφ*,⁷ ὅπου ἀφηγεῖται τὴ Συνομοσία τῶν «Ἰσῶν», τὰ σχέδιά τους για ἕνα εἶδος «Βανδέας τῶν πληβείων»,⁸ τὴν ἀποτυχία τους και τὴν ἐκτέλεσή τους (για να τὴν ἀποφύγει, ὁ Μπαμπέφ αὐτοκτόνησε με μαχαίρι, στις 26 Μαρτίου 1797). Ἐπρόκειτο για ἕνα κίνημα «κομμουνιστικόν», ὅπωςδὴποτε με στόχο τὴν κοινοκτημοσύνη, πιστὸ στὴ φράση του Ρουσσώ: «Εἶστε χαμένοι ἂν λησμονήσετε ὅτι οἱ καρποὶ ἀνήκουν σε ὅλους ἀλλὰ ή γῆ σε κανέναν». Η ἐπιτυχία που εἶχε τὸ βιβλίο και τὸ παράδειγμά του ὑπῆρξε τεράστια. Ὁ Ὁγκύστ Μπλανκί, ὁ ἀμετανόητος ἐπαναστάτης, που ὅλοι τὸν ἀγάπησαν ἐκ τῶν ὑστέρων, ἔστω και παρὰ τὴ θέλησή τους, ήταν ἐνθουσιώδης ἀναγνώστης του.

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει να κατανοήσουμε με ποιὸν τρόπο μπόρεσε ή Έπανάσταση να συνεχίσει να μιλάει σε ὅλες τις γενιές, μέχρι τις μέρες μας, περίπου τὴ γλώσσα που ἤθελε να ἀκούσει ή καθεμιὰ. Μετὰ τὴ φαινομενικὴ της ἔκλειψη κατὰ τὴ Δεύτερη Αὐτοκρατορία, ἀπὸ τὸ 1875 και ὕστερα, τὰ σύμβολά της δὲν θα πάψουν να ἀποτελοῦν τὴν ἰδεολογικὴ βάση τής Τρίτης Δημοκρα-

7. Filippo Buonarotti, *Histoire de la conspiration pour l'Égalité, dite de Babeuf*.

8. Ὁ ὄρος ἀναφέρεται στην ἀντεπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν χωρικῶν τής Βανδέας (Δυτικὴ Γαλλία), που ξεσηκώθηκαν με τὴν ὑποκίνηση τῶν εὐγενῶν (1793), χωρίς ὅμως οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα. Ἀνάλογες τέτοιες ἐξεγέρσεις κατὰ τῶν ἐκάστοτε κυβερνῶντων σημειώθηκαν και στὰ κατοπινὰ χρόνια, μέχρις ὅτου καταπνίγηκαν ὀριστικά ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα Α' τὸ 1800.

τίας και όλόκληρου του σοσιαλιστικού κινήματος, το στήριγμα αυτής της επανάστασης που είναι πάντα εν εξέλιξη.

Το νόημα που αποκτά πλέον ο επαναστατικός ουμανισμός είναι ή νομιμοποίηση της βίας, όταν αυτή τίθεται στην υπηρεσία του δικαίου, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της πολυαγαπημένης πατρίδας· μιας βίας που ο επαναστάτης μπορεί να είναι ή ο δράστης ή το θύμα της, γιατί όταν κανείς «κατεβαίνει στο δρόμο», μπορεί να νικήσει, μπορεί όμως και να πέσει, και να αφήσει εκεί την τελευταία του φωνή διαμαρτυρίας. Άλλα το θάρρος της βίας — θάρρος να πεθαίνει κανείς ή να χτυπάει — δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό παρά μόνον όταν είναι το μόνο μέσο για να καμφθεί ή μοίρα των ανθρώπων και να γίνει πιο ανθρώπινη, πιο αδελφική. Με λίγα λόγια, ή Επανάσταση είναι ή βία στην υπηρεσία ενός ιδεώδους. Άνάλογες είναι οι ρίζες και της Άντεπανάστασης. Το σφάλμα της άπέναντι στην ιστορία είναι ότι κοιτάζει προς τα πίσω, τείνει να γυρίσει πίσω. Άλλα ή επιστροφή στο παρελθόν δεν είναι δυνατή παρά μόνον ως έκτακτο και στιγμιαίο φαινόμενο. *Μακροπρόθεσμα*, μια οποιαδήποτε δράση δεν μπορεί να έχει ιστορικό βάρος, δεν μπορεί να έχει διάρκεια, παρά μόνον όταν συμπορεύεται με την ιστορία, όταν προσθέτει τη δική της ταχύτητα στην ταχύτητα της ιστορίας αντί να πασχίζει μάταια να την αναχαιτίσει.

Όπωςδήποτε, δεν θα ήταν παράλογο να εκπλήσσει κανείς που το 1789 χρησίμευσε ως φωτεινή δάδα για τις μεγάλες μαζικές κινητοποιήσεις των εργατών, ακόμη και στον 20ο αιώνα. Πρώτα πρώτα γιατί ή Επανάσταση του '89, και ως προς τις προθέσεις της και ως προς τα αποτελέσματά της, υπήρξε μια συνετή επανάσταση. Έπειτα γιατί ο ήρωικός της θύλος, γεμάτος θαύματα ήμθέων και «γιγάντων», έχει ως ένα σημείο ξεθωριάσει, αμβλυνθεί από μια αντικειμενική ιστορία, που τον απομυθοποίησε. Σ' αυτό συνέβαλαν περισσότερο από όλους οι ιστορικοί της άριστεράς, που επιζητούσαν να στηρίξουν τον επαναστατικό τους οϊστρο σε τεκμηριωμένες μαρτυρίες. Με τη μέθοδο αυτή, ή Επανάσταση έχασε πολλούς άγιους της. Άλλα ταυτόχρονα, το μήνυμά της αναδείχθηκε πιο καθαρά.

Πράγματι, αυτή ή αναθεώρηση αποκατέστησε την κόκκινη περίοδο της Τρομοκρατίας, σημασιολόγησε όλον τον πόνο (αυτόν που προκάλεσε και αυτόν που έζησε), επικαλέστηκε την τραγικότητα

των καταστάσεων για να τη δικαιολογήσει. Στο έξηξ, ο Άδιάφθορος (ο Ροβεσπιέρος), και άργότερα ο Γράκχος Μπαμπέφ (ήρωας όνιμος) αποκτούν το προβάδισμα έναντι του Καρνό, του «διοργανωτή της νίκης», ή του Νταντόν. Και σ' έμας φτάνει, γεμάτη σφρίγος, ή δική τους γλώσσα, γιατί είναι «ή γλώσσα των προφητειών». Η καθολική ψήφος, ο χωρισμός Έκκλησίας και Κράτους, το διάταγμα του Βαντόζ, που προέβλεπε ως και κάποια άνακατανομή των αγαθών, όλες αυτές οι έφήμερες κατακτήσεις της Έπανάστασης Β', που έσπευσαν μετά τον Θερμιδώρ να τις άποκηρύξουν, δεν είναι, ή καθεμία τους, και μια προφητεία, άφου συχνά χρειάστηκε τόσος καιρός για να φτάσουν ως έμας και να συγκροτήσουν τον δικό μας πλοΰτο;

Έν πάση περιπτώσει, χάρη σ' αυτές άκριβώς τις κατακτήσεις, ο επαναστατικός ουμανισμός του 1789 εξακολουθεί να ζει άνάμεσα μας. Όρισμένοι δισταγμοί, όρισμένες έπιφυλάξεις του εϋρωπαϊκού σοσιαλισμού, στο παρελθόν κυρίως, έναντι του κομμουνισμού (ο όποιος δημιούργησε ένα άλλο ιδεώδες, μια άλλη μορφή επανάστασης), παράδειγμα οι επικρίσεις που άντέταξε ο Ζωρές στις μαρξιστικές ιδέες μετά την ύπογραφή (το 1905) της συμφωνίας με τον Ζϋλ Γκέντ, ή όποια δημιούργησε τη σοσιαλιστική ένότητα «ϋπό την αιγίδα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου», όλα αυτά είναι ένδείξεις ότι μια όρισμένη άριστερή ιδεολογία, γαλουχημένη με άναμνήσεις, άκόμη και με συγκεκριμένες λέξεις, άρνήθηκε να ταυτίσει τη δική της επανάσταση με την επανάσταση του Μάρξ και άργότερα των Σοβιετικών. Ο Ζωρές δεν είναι αυτός που γράφει, άρχίζοντας τη *Σοσιαλιστική ιστορία της Γαλλικής Έπανάστασης*,⁹ ότι ή ιστορία αυτή θα είναι «συγχρόνως ύλιστική, σύμφωνα με τον Μάρξ, και μυστικιστική, σύμφωνα με τον Μισελέ», δηλαδή πιστή στον «επαναστατικό μυστικισμό» του Μισελέ, στη ζωντανή κληρονομιά της Γαλλικής Έπανάστασης; Ο δυτικός πολιτισμός, έντός και έκτος Γαλλίας, μόνο τώρα άρχίζει να άπαλλάσσεται, όνιμα και άτελως, από την κληρονομιά και από τα ιδεώδη του 1789, να «διαχωρίζει τη θέση του» άπ' αυτά.

9. Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution Française*.

Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στὴν Εὐρώπη, μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα, μᾶς ὀδηγεῖ στὴν παιδικὴ ἡλικία τῆς νεότερης ἐπιστήμης: στὴν οὐσία μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ προεπιστήμη, ὅπως μιλάμε γιὰ προβιομηχανία πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση.

Πρόθεσή μας δὲν εἶναι νὰ παρουσιάσουμε μιὰ περίληψη αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, οὔτε νὰ θέσουμε ὀρόσημα μεταξὺ προεπιστήμης καὶ νεότερης ἐπιστήμης. Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ γνωρίσουμε ὄχι τὸ πῶς, ἀλλὰ τὸ *γιατί* αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάπτυξης πὺν συντελέστηκε ἀποκλειστικὰ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄκρως σαφὴ τοποθέτηση τοῦ χημικοῦ καὶ ἐθνολόγου Τζόζεφ Νήντχαμ, «ἡ Εὐρώπη δὲν δημιούργησε μιὰ ὁποιαδήποτε ἐπιστήμη, ἀλλὰ τὴν παγκόσμια ἐπιστήμη». Καὶ τὴ δημιούργησε σχεδὸν ὀλομόναχη.

Ἄλλὰ τότε γιατί αὐτὴ ἡ δημιουργία δὲν συντελέστηκε στὸ πλαίσιο κάποιου πολιτισμοῦ πολὺ πιὸ πρῶμου, στὴν Κίνα, παραδείγμα-
τος χάρι, ἢ σὲ κάποια χώρα τοῦ Ἰσλάμ;

Κάθε ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ ἐγγράφεται κατὰ κανόνα σὲ μιὰ γενικὴ ἐξήγηση τοῦ κόσμου. Δὲν νοεῖται πρόοδος, οὔτε συλλογισμὸς ἢ γόνιμη ὑπόθεση ἂν δὲν ὑπάρχει ἓνα γενικὸ σύστημα ἀναφορᾶς, σὲ σχέση μὲ τὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ κανεὶς καί, στὴ συνέχεια, νὰ προσανατολιστεῖ. Ἡ ἀλληλουχία τῶν διαφορῶν συστημάτων ἐξήγησης τοῦ κόσμου προσφέρει τὸ καλύτερο ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη.

Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν (καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐν γένει), ἂν τὴν ἐξετάσουμε ἀπὸ κάποια ἀπόσταση, παρουσιάζεται σ' ἐμᾶς ὡς μιὰ πολὺ ἀργὴ μετάβαση ἀπὸ μιὰ γενικὴ ὀρθολογικὴ ἐξήγηση σὲ μιὰ ἄλλη γενικὴ ἐξήγηση, πὺν ἡ καθεμιά τους, διαδοχικὰ, φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει *θεωρία* πὺν νὰ καλύπτει ὅλες τὶς ἐπιστημονικὲς ἐξηγήσεις τῆς ἐποχῆς, μέχρις ὅτου τὸ κέλφος αὐτὸ θρυμματιστεῖ, διότι ἔρχεται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ ἄλλες καινούριες γνώσεις. Καὶ τότε, πρέπει πάση θυσία νὰ κατασκευαστεῖ ἓνα ἄλλο, πὺν θὰ ἀποτελέσει καινούρια ἀφετηρία.

Ἄπὸ τὸν 13ο αἰώνα ὡς τὶς μέρες μας, ἡ δυτικὴ ἐπιστήμη γνώρισε μόνο τρεῖς γενικὲς ἐξηγήσεις, *τρία συστήματα τοῦ κόσμου*: τὸ ἀριστοτέλειο σύστημα, παλαιὰ κληρονομιά, πὺν κάνει τὴν ἐμφάνισή τῆς στὶς ἐρμηνεῖες καὶ στὶς θεωρήσεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου τὸν 13ο αἰώνα. Τὸ σύστημα τοῦ Καρτέσιου καὶ τοῦ Νεύτωνα, πὺν ἰδρύει τὴν κλασικὴ ἐπιστήμη καὶ ἐμφανίζεται (ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τῆς σκέψης τοῦ Ἀρχιμήδη) ὡς πρωτότυπη δημιουργία τῆς Δύσης. Τέλος, τρίτο σύστημα, ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας τοῦ Ἀϊνσταϊν, πὺν ἐξαγγέλλεται ἤδη ἀπὸ τὸ 1905, καὶ ἐγκαινιάζει τὴ νεότερη ἐπιστήμη.

Αὐτὲς οἱ τρεῖς μεγάλες δημιουργίες δεσπάζουν στὴν πορεία τῆς ἐπιστήμης, χωρὶς ποτέ, βεβαίως, νὰ ἐξηγοῦν τὰ πάντα. Ἡ συγκρότησή τους θέτει πολὺπλοκα προβλήματα, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ φθορά τους. Ἡ στιγμή πὺν παύουν πιά νὰ συμφωνοῦν μὲ τὰ γεγονότα εἶναι συνήθως ἔνδειξη πραγματικῆς προόδου. Αὐτὲς εἶναι οἱ καίριες στιγμὲς στὴ γενικὴ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

Τὸ ἀριστοτέλειο σύστημα εἶναι πολὺ παλαιὰ κληρονομιά, ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ Σχολή (4ος αἰώνας π.Χ.). Τὸ περιεχόμενο τοῦ μὴ νύματός του, τὰ βασικὰ σημεῖα τουλάχιστον, ἄργησε νὰ τὸ γνωρίσει ἡ Δύση, ὅπου ἔφτασε χάρι στὶς μεταφράσεις τῶν σχολίων τοῦ Ἀβερρόη, πὺν ἔγιναν στὸ Τολέδο. Στὸ Παρίσι ξεσήκωσε πραγματικὴ ἐπανάσταση: τὸ 1215, ἀλλάζουν ἄρδην τὰ προγράμματα τοῦ πανεπιστημίου: ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας, τῶν ποιητῶν κυρίως, ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν τυπικὴ λογικὴ. «Ἡ φιλοσοφία εἰσχωρεῖ παντοῦ, καταργεῖ τὰ πάντα», οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη πολλαπλασιάζονται, γίνονται ἀφορμὴ γιὰ ἓναν τεράστιο ὄγκο σχολίων. Ἄλλη συνέπεια εἶναι μιὰ οἰζύτατη ἔριδα μεταξὺ Ἀρχαίων καὶ Νεωτερικῶν. Σὲ ἓνα ποίημα τῆς ἐποχῆς, γύρω στὸ 1250, ὁ φιλόσοφος λέει στὸν ποιητὴ: «Ἀφιέρωσα τὸν ἑαυτὸ μου στὴ γνώση, ἐνῶ ἐσὺ προτιμᾶς τὰ παιδιάρια, τὶς πρόζες, τοὺς ρυθμούς, τὰ μέτρα. Σὲ τί σοῦ χρησιμεῦουν ὅλ' αὐτά;... Ξέρεις τὴ γραμματικὴ ἀλλὰ δὲν ἔχεις ἰδέα ἀπὸ Ἐπιστήμη καὶ ἀπὸ Λογικὴ. Τί κορδώνεσαι, λοιπόν, ἀφοῦ εἶσαι ἀνίδεος;».

Τὸ σύστημα τοῦ κόσμου, ἔτσι ὅπως τὸ ἀνέπτυξε ὁ Ἀριστοτέλης, θὰ κυριαρχήσει στὴν Εὐρώπη ἔως τὸν 17ο, ἀκόμη καὶ ὡς τὸν 18ο

αίωνα, γιατί δέν θά ὑποκύψει ἀμέσως στίς βολές τοῦ Κοπέρνικου, τοῦ Κέπλερ, τοῦ Γαλιλαίου.

« Ἡ κοσμοφυσική τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι προφανῶς τελείως ξεπερασμένη. Δέν παύει ὥστόσο νά εἶναι φυσική, δηλαδή θεωρία, δηλαδή ἀποτέλεσμα μιᾶς πολὺ σοβαρῆς, ἂν καί ὄχι μαθηματικῆς, ἐπεξεργασίας. Δέν εἶναι οὔτε μιὰ ἀβασάνιστη καί φραστική προέκταση τοῦ κοινοῦ νοῦ, οὔτε μιὰ παιδιάστικη ἔμπνευση, εἶναι θεωρία, δηλαδή σύστημα, τὸ ὁποῖο ξεκινάει φυσικά ἀπὸ τὰ δεδομένα πού τοῦ παρέχει ὁ κοινὸς νοῦς, ἀλλὰ τὰ ὑποβάλλει σὲ συστηματικὴ ἐπεξεργασία, μὲ ἐξαιρετικὴ συνοχὴ καὶ αὐστηρότητα» (Ἀλεξάντρ Κοῦρέ). Βεβαίως, ὁ Ἀριστοτέλης θέτει ὡς *ἀξίωμα* ὅτι στὸ σύμπαν ὑπάρχει μιὰ ἐνότητα, ἕνας «κόσμος». Ἀλλὰ τὸ ἴδιο δέν κάνει καί ὁ Ἄινσταϊν; «Ὅταν ὁ Πῶλ Βαλερὺ τὸν ρωτᾷ: «Μὰ τί μοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχει ἐνότητα στὴ φύση;», ἐκεῖνος ἀπαντᾷ: «Αὐτὸ εἶναι θέμα πίστεως» (Πῶλ Βαλερὺ, *Ἡ ἔμμονη ἰδέα*).¹⁰ Ἄλλοῦ λέει: «Δέν μπορῶ νὰ διανοηθῶ ὅτι ὁ Θεὸς παίξει ζάρια μὲ τὸ σύμπαν».

Αὐτὴ ἡ ἀριστοτέλεια ἐνότητα τοῦ κόσμου συνιστᾷ μιὰ «τάξη»: σ' αὐτὴν, κάθε σῶμα ἔχει τὴ *φυσικὴ του θέση* καὶ θά ἔπρεπε ἐπομένως νὰ παραμένει σὲ διαρκὴ ἀκίνησια. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ ἀκίνησια τῆς Γῆς, στὸ κέντρο τοῦ Κόσμου μὲ τίς ἐπάλληλες ὁμόκεντρες σφαῖρες πού τὸν ἀποτελοῦν. Ὑπάρχουν ὥστόσο διάφορες μορφές κίνησης πού ταραξοῦν τὸν κόσμον: κίνηση *φυσικὴ* (ὅπως ἡ πτώση τῶν σωμάτων πρὸς τὴ γῆ, ἡ κίνηση ἐνὸς ἀβαροῦς σώματος, φλόγας ἢ καπνοῦ, πού κατευθύνεται πρὸς τὸν οὐρανό, ἢ ἀκόμη ἡ κυκλικὴ κίνηση πού κάνουν τὰ ἄστρα ἢ μᾶλλον οἱ οὐράνιες σφαῖρες)· κίνηση *ἐξαναγκασμένη*, ὄχι φυσικὴ ἐπομένως, ὅπως ἡ κίνηση πού διοχετεύουμε σὲ ἕνα σῶμα μὲ ὠθηση ἢ μὲ ἔλξη, καὶ ἡ ὁποία διακόπτεται μόλις σταματήσει ἡ κινητήρια δύναμη. Καὶ μιὰ ἐξαίρεση, καθόλου εὐκαταφρόνητη βέβαια: τὸ σῶμα πού ἐκτοξεύεται, τὸ βλήμα, τοῦ ὁποίου ἡ κίνηση δέν εἶναι *φυσικὴ*, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποια κινητήρια δύναμη (οὔτε ὠθεῖται οὔτε ἔλκεται). Ἡ ἐξήγηση πού δίδεται εἶναι ὅτι τὸ βλήμα προωθεῖται ἀπὸ τὸ στροβιλιζόμενο μέσον, τὸν ἀέρα πού διασχίζει. Αὐτὴ ἡ ἐξήγηση σώζει, διασφαλίζει τὸ σύστημα, ἀλλὰ ὅλες οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς τὸ ἀδύνατο σημεῖο θά στοχεύουν.

10. *L'Idée Fixe*, σ. 141.

Θὰ ἀναφέρονται στερεότυπα στὸ αἰώνιο πολυσυζητημένο ἐρώτημα: *a quo moveantur projecta?* (τί κινεῖ τὰ βλήματα:). Ἐρώτημα πού θέτει, στὴν πραγματικότητα, ἕνα σωρὸ προβλήματα (τῆς ἀδρανείας, τῆς ἐπιταχυνόμενης πτώσης τῶν *graves*, τῶν βαρέων σωμάτων), προβλήματα τῶν ὁποίων ἐπιλαμβάνονται, ἤδη τὸν 14ο αἰώνα, οἱ Παρισίνοι «νομιναλιστές» (ἢ ὀνοματοκράτες), ὁ Ὄκκαμ, ὁ Μπουριντάν, ὁ Ὁρέμ. Ὁ τελευταῖος αὐτός, μαθηματικὴ μεγαλοφυΐα, διαβλέπει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀδρανείας, τὴ σχέση ἀναλογίας μεταξὺ ταχύτητας καὶ χρόνου πτώσης τῶν σωμάτων... Ἀλλὰ ἡ σκέψη του δέν θά ἐπιβληθεῖ ἀμέσως.

Θὰ ἦταν μιὰ ὀλόκληρη, μιὰ θαυμαστὴ ἱστορία νὰ ἀναφέρει κανεὶς ὅλους τοὺς ἀγῶνες, ὅλους τοὺς δισταγμοὺς μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους *ἡ κλασικὴ φυσικὴ καὶ ἡ κλασικὴ ἐπιστήμη κατόρθωσαν νὰ ἐκθρονίσουν τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ νὰ καταλήξουν στὸ σύστημα τοῦ Νεύτωνα*.

Αὐτὸ τὸ «ἄλλα πρὸς τὰ ἐμπρὸς» ὀφείλεται σὲ ἄτομα ἰδιοφυῆ, πού βρίσκονταν μάλιστα σὲ ἐπαφὴ μεταξὺ τους: ἡ ἐπιστήμη γίνεται στὸ ἐξῆς διεθνῆς, ὑπερβαίνει τίς πολιτικὲς ἢ τίς γλωσσικὲς διαιρέσεις καὶ καλύπτει *ὀλόκληρο* τὸν δυτικὸ χῶρον. Βεβαίως ἡ πρόοδος σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς εὐνοήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἄνθηση τοῦ 16ου αἰώνα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ διάδοση, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐπιστήμης χάρις στὴν τυπογραφία. Ἐτσι, τὰ ἔργα τοῦ Ἀρχιμήδη ἔγιναν γνωστά, μὲ μεγάλη καθυστέρηση, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 16ου αἰώνα. Καὶ ὅμως ἡ σκέψη του εἶναι γοητευτικὴ. Βρίσκεται ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ, καὶ προτείνει (ἂς φέρομε στὸ νοῦ μας τὸν ὑπολογισμό τοῦ π) τὴ γόνιμη ἔννοια τοῦ *ὀρίου*.

Ἡ πρόοδος στοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης συντελεῖται μὲ ἀργὸ ρυθμό. Γιὰ τὰ μαθηματικά, τὰ πέντε μείζονα ἐπιτεύγματα, ὅπως τὰ ἀπαριθμεῖ ἕνας ἱστορικὸς τῶν ἐπιστημῶν, πραγματοποιοῦνται διαδοχικὰ καὶ σὲ ἀραιὰ διαστήματα: ἀναλυτικὴ γεωμετρία τοῦ Φερμά (1629) καὶ τοῦ Καρτέσιου (1637)· ἀνώτερη ἀριθμητικὴ τοῦ Φερμά (γύρω στὰ 1630 μὲ 1665)· συνδυαστικὴ ἀνάλυση (1654)· δυναμικὴ τοῦ Γαλιλαίου (1591-1612) καὶ τοῦ Νεύτωνα (1666-1684)· παγκόσμια ἔλξη τοῦ Νεύτωνα (1666 καὶ 1684-1687).

Ἄλλὰ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὰ μαθηματικά. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ στραφοῦμε πρὸς τὸ εὐρὺ πεδίο τῆς ἀστρονομίας, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πόσο σθεναρὰ θὰ ἀντισταθεῖ τὸ γεωκεντρικὸ σύστημα ποῦ μᾶς κληροδότησε ὁ Πτολεμαῖος (καὶ ὥστόσο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν κάποια στιγμή συλλάβει τὴν ἰδέα ἐνὸς ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος) καὶ πόσο ἀργὸς θὰ εἶναι ὁ θρίαμβος τοῦ Κοπέρνικου (1473-1543) καὶ τοῦ Κέπλερ (1571-1630).

Τὸ μέγα γεγονός, πέρα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δισταγμούς, εἶναι ὅτι συγκροτεῖται ἓνα καινούριο σύστημα τοῦ κόσμου: τὸ ἀφηρημένο, γεωμετρικὸ σύμπαν τοῦ Καρτέσιου καί, ἀκόμη περισσότερο, τοῦ Νεύτωνα, ὅπου τὰ πάντα συνοψίζονται καὶ χωροῦν σὲ μιὰ γραμμὴ, τὴ γραμμὴ τῆς παγκόσμιας ἑλξης: ἡ ἀμοιβαία ἑλξη τῶν σωμάτων εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τὸ γινόμενο τῶν μαζῶν τους καὶ ἀντιστροφῶς ἀνάλογη πρὸς τὸ τετράγωνο τῆς μεταξύ τους ἀπόστασης (1687).

Κι αὐτὸς ὁ κόσμος, ἔτσι ὅπως τὸν φαντάστηκαν, θὰ διατηρηθεῖ χρόνια καὶ χρόνια, θὰ δεῖ ὅλες τὶς ἐπιστημονικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ θὰ ἐπιζήσει μέχρι τὴν πρόσφατη ἐμφάνιση τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας τοῦ Ἀϊνσταϊν, νέας μαγικῆς ἐξήγησης τοῦ κόσμου. Ὅποιος ἔχει κάνει τὶς σπουδὲς του πρὶν ἀπὸ τὸ 1939, ἔχει ζήσει νοητικὰ μέσα στὸ διαυγὲς πλαίσιο τοῦ σύμπαντος τοῦ Νεύτωνα.

Ἄς ἀνοίξουμε γιὰ χάρη του μιὰ παρένθεση. Ἡ ζωὴ του ξεγλιστράει μέσα ἀπὸ τὰ χέρια ὄλων τῶν βιογράφων λόγω τῆς διακριτικότητάς του, τῆς ἠθελημένης συστολῆς, τῆς συγκρατημένης του εὐαισθησίας. Μετὰ ἀπὸ τὸ 1628, ἂν ἐξαιρέσουμε μερικὰ ταξίδια, ζεῖ ἐκτὸς Γαλλίας, κυρίως στὴν Ὀλλανδία. Θὰ πεθάνει στὴ Στοκχόλμη, φιλοξενούμενος τῆς βασίλισσας Χριστίνας τῆς Σουηδίας. Στὸ Ἀμστερνταμ, ὅπου ἔζησε ἓνα μεγάλο διάστημα, ἐξέφρασε τὴ

χαρὰ του ποῦ ἦταν χαμένος μέσα στὸ πλῆθος, ποῦ «κανεῖς ποτὲ δὲν (τὸν) ἀναγνώριζε».

Νὰ ἀνασυστήσει κανεῖς τὴ σκέψη του, νὰ τὴ συλλάβει στὴν κίνησή της εἶναι τόσο δύσκολο ὅσο καὶ νὰ ἀνασυστήσει αὐτὴ τὴ διακριτικὴ ζωὴ.

Πράγματι, ὁ *Λόγος περὶ τῆς Μεθόδου* (*Discours de la Méthode*, 1637) ἔχει ἀπλοποιήσει τὰ πάντα στὰ μάτια μας. Ἐκτοτε ἡ προσοχὴ παρέμεινε προσηλωμένη στοὺς κατηγορηματικούς κανόνες του, ἐνῶ ὁ *Λόγος* ἀποτελεῖ στὴν οὐσία τὸν πρόλογο τριῶν ἄλλων ἔργων, ποῦ εἶναι: Ἡ *Διοπτρική* (*La Dioptrique*), *Τὰ Μετέωρα* (*Les Météores*) καὶ ἡ περίφημη *Γεωμετρία* (*Géométrie*): εἶναι σημαντικὸ νὰ μὴν τὰ θεωροῦμε χωριστά. Ἐπιπλέον, ὁ *Λόγος*, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ ἀπλοποιημένη καὶ συνεπτυγμένη παραλλαγὴ ἐκείνων τῶν *Regulae*,¹¹ ποῦ δημοσιεύτηκαν μόνο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα τους. Ἀληθεύει ἄραγε ὅτι οἱ *Regulae* γράφτηκαν, ὅπως φαίνεται, γύρω στὸ 1629, καὶ ξαναδουλεύτηκαν, προκειμένου νὰ ἀποσαφηνιστοῦν, στὸν *Λόγο περὶ τῆς Μεθόδου*; ἢ μήπως, ἀντίθετα, οἱ τέσσερις ἀρχὲς τῆς *Μεθόδου* χρονολογοῦνται, ὅπως ἀναφέρει ἐπὶ λέξει ὁ *Λόγος*, ἀπὸ τὸν περίφημο ἐκεῖνο χειμῶνα τοῦ 1619/20, ὅποτε οἱ *Regulae* θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη παραλλαγὴ τους, πιὸ ἐκτεταμένη καὶ πιὸ πολύπλοκη; Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸ ἓνα βιβλίο στὸ ἄλλο, τὸ ὕφος τῆς σκέψης διαφέρει. Ὅπως διαφέρει ἡ αὐστηρὴ καὶ ἀπέριττη *Γεωμετρία* ἀπὸ κεῖνα τὰ γεμάτα πλοῦτο καὶ ἐφευρετικότητα μαθηματικὰ ποῦ μᾶς προσφέρουν οἱ *Ἐπιστολὲς* τοῦ Καρτέσιου, ὅπου ὁ ἴδιος μοιάζει νὰ κεντρίζεται, νὰ παίρνει φωτιὰ ἀπὸ τὶς «προκλήσεις τῶν ἀντιπάλων του».

Ἐξοῦ καὶ πολλοὶ δισταγμοί, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀλλάζουν φυσικὰ τὸ νόημα τοῦ ὅλου ἔργου. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη νεωτερικὴ καὶ συστηματικὴ κριτικὴ τῆς γνώσης, γιὰ ἓναν ἥρωικὸ ἀγῶνα ἐνάντια σὲ κάθε διανοητικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἀπάτη, ἐνάντια σὲ ὅλες τὶς πλάνες ποῦ ὀφείλονται σὲ κάποια «ποιητικὴ ἐνόραση».

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀρκέσουν λίγες γραμμὲς γιὰ νὰ περιλάβουμε τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο, ἀκόμη κι ἂν περιοριστοῦμε σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος ποῦ ἀφορᾷ τὸ μέλλον, ποῦ φτάνει ὡς ἐμᾶς, ἂν παραμερί-

11. *Regulae ad directionem ingenii, Κανόνες πρὸς καθοδήγησιν τοῦ πνεύματος.*

σουμε τή φυσική του και τήν όπτική, πού εΐναι φανερό ότι δέν ύπήρξαν έπαναστατικές, για νά σταθοΰμε άποκλειστικά στη *Γεωμετρία*, έργο στο όποιο, όπως μās διαβεβαιώνει ό ίδιος, έκανε τήν καλύτερη έφαρμογή τής μεθόδου του.

‘Ο Καρτέσιος κατορθώνει νά άπαλλαγεί, όχι χωρίς κόπο, άπό τόν «γεωμετρικό ρεαλισμό» τών άρχαίων Έλλήνων. ‘Η μαθηματική του σκέψη έγκαινιάζει τήν άμιγή άφαίρεση. «‘Οπότε ή έκταση άντι νά επιβάλλεται στη σκέψη με τρόπο ρεαλιστικό, σύγκειται άπό ένα πλέγμα σχέσεων.» ‘Ετσι, ύποσκελίζοντας τούς προκατόχους του, και κυρίως τόν Βιέτ, τόν όποιο γνωρίζει, και τόν Καβαλιέρι, τόν όποιο όφειλε νά γνωρίζει, δίνει μιá «γιγαντιαία» ώθηση «στη θεωρία τών έξίσώσεων. Για τó έπόμενο βήμα, οί μαθηματικοί θά πρέπει νά περιμένουν τόν Γκαλουά».

Τό γεγονός ότι τά καρτεσιανά μαθηματικά εΐναι σήμερα κατανοητά και άπό έναν άρχαριο φοιτητή τής Μαθηματικής δέν πρέπει νά έπισκιάσει τó τεράστιό άλμα πού πραγματοποιήσε ό Καρτέσιος. ‘Αλμα πού διαπιστώνεται όταν, πλάι στις «πραγματικές» (τις θετικές) ρίζες μιās έξίσωσης, και στις «έσφαλμένες» (τις άρνητικές), άναφέρει και ρίζες «μόνο φανταστικές», ή όταν ή άπόδειξη του περιλαμβάνει, μολονότι δέν τούς όρίζει με σαφήνεια, τούς άξονες τών συντεταγμένων, όρθογώνιους ή όχι, ή όταν άναλύει ή μάλλον συνθέτει προκαταβολικά μιá άλγεβρική έξίσωση άποτελούμενη άπό έναν όρισμένο άριθμό διωνύμων με μορφή πρωτοβαθμίων συναρτήσεων πού πολλαπλασιάζονται μεταξύ τους: έστω $(x-1)(x+4)(x-7)$ κ.λπ.

‘Ο ίστορικός Λυσιέν Φέβρ έχει δίκιο πού τόν βλέπει νά ζει τή λογική του όπως ζει και τήν πίστη του, άρνούμενος νά άποδεχτεί όλα όσα είχε συμπαρασύρει ό 16ος αΐώνας στη φυσιοκρατική πορεία του, μύθους, προχειρότητες, προλογική σκέψη, ποιοτική φυσική, άρνούμενος νά άποδεχτεί όλους εκείνους τούς «νοησιαρχικούς» τής ‘Αναγέννησης πού δέν έβλεπαν «τή φύση παρά σάν ένα μαγικό κουτί ή σάν πρόκληση για όνειροπόληση».

Τά χρόνια τής καμπής, 1780-1820, θέτουν ένα τελευταίο πρόβλημα: τó πέραςμα άπό κείνο τó κατώφλι πού όδηγεί στην πραγματικά νεότερη έπιστήμη.

‘Όσο λαμπρός κι άν εΐναι ό 18ος αΐώνας, δέν βρίσκεται άκόμη στο

ύψος τής νεότερης έπιστήμης, πού έλέγχει πλήρως τις τοποθετήσεις της, τή γλώσσα και τις μεθόδους της.

Αυτό άκριβώς έπισημαίνει ένα άπό τά ώραιότερα βιβλία του Γκαστον Μπασελάρ, *‘Η διαμόρφωση του έπιστημονικού πνεύματος*, 1935,¹² όπου ό συγγραφέας προσπάθησε νά καταγράψει όλες τις δυσκολίες, τις άδεξιότητες μιās έπιστήμης πού πασχίζει νά άπαλλαγεί άπό τή συνηθισμένη γνώση και άπό μιá μορφή προλογικής νοοτροπίας άπίστευτα δυσκίνητης. Αύτη ή ψυχανάλυση του έπιστημονικού πνεύματος, στον *Αΐώνα του Διαφωτισμού*, δέν συγκρατεί φυσικά παρά τά σκοτεινά σημεΐα, τις πλάνες, τις έκτροπές, τις άδεξιότητες. Μήπως όμως οί άδεξιότητες εΐναι κι αυτές μόνιμος σύντροφος του έξελισσόμενου έπιστημονικού πνεύματος; Μήπως και ή αύριανη έπιστήμη άνακαλύπει και σ’ έμάς άνάλογες άδεξιότητες;

Ποιό εΐναι τó μεγαλύτερο έμπόδιο για τόν 18ο αΐώνα; ‘Ισως ό διαχωρισμός τής έπιστήμης σε τομείς τελείως ανεξάρτητους μεταξύ τους, πού άλλοι άναπτύσσονται γοργά: μαθηματικά, χημεία, θερμοδυναμική, γεωλογία, οίκονομία (άλλά πρόκειται όντως για έπιστήμη;) ενώ άλλοι καθυστεροΰν, και πολλές φορές άποτελματώνονται: ιατρική, βιολογικές έπιστήμες... Οί διάφορες έπιστήμες δέν έχουν, εκείνη τήν εποχή, έπαφές μεταξύ τους. Δύσκολα τις προσπελάζει ή μαθηματική γλώσσα. ‘Ενα άλλο κενό έξίσου σημαντικό: ή σύνδεσή τους με τήν τεχνική εΐναι περιστασιακή.

‘Όλα αυτά τά προβλήματα θά βροΰν τή λύση τους με άργό ρυθμό. Στη Γαλλία, ή νέα εποχή δέν άρχίζει πραγματικά παρά γύρω στα 1820-1826, τότε πού στην ‘Ακαδημία τών ‘Επιστημών συγκεντρώνεται «ή πιό λαμπρή πλειάδα έπιστημόνων πού ύπήρξε ποτέ: ‘Αμπέρ, Λαπλάς, Λεζάντρ, Μπιό, Πουανσό, Κωσύ...» (Λουί ντε Μπρόιγ). Τό ίδιο ισχύει και για όλη τήν ύπόλοιπη Εϋρώπη.

Ναί, αλλά έδώ άκριβώς τίθεται τó έρώτημα: για ποιους λόγους ή Εϋρώπη διαβαίνει αυτό τó κατώφλι, διασφαλίζοντας έτσι τήν έπιστημονική μοίρα ένός πολιτισμού ό όποιος τότε, *άλλά μόνο τότε*, άφήνεται όριστικά νά παρασυρθεί άπό τήν όρμή του;

Μιá ύλιστική έξήγηση προβάλλει ξεκάθαρα. ‘Η άνευ προηγουμένου οίκονομική άνθηση του 18ου αΐώνα έδωσε μιá μεγάλη ώθηση

12. Gaston Bachelard, *La Formation de l'esprit scientifique*.

σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο, ἐνῶ ἡ Εὐρώπη ἔγινε ἡ αὐταρχικὴ καρδιά του. Ἡ ὕλική ζωὴ καὶ ἡ τεχνικὴ γίνονται ὄλο καὶ πιὸ ἀπαιτητικές, πιὸ πιεστικές. Καὶ σιγὰ σιγὰ διαφαίνεται μιὰ ἀπάντηση, μιὰ κάποια συνεργασία. Ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ ἐκβιομηχανισμός, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο, ἡ *κινητήρια δύναμη* αὐτοῦ τοῦ μεγάλου βήματος. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι μιὰ πρόδηλη δυτικὴ ιδιομορφία —ἡ ἐπιστήμη— ἐξηγεῖται ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἐξίσου πρόδηλη δυτικὴ ιδιομορφία —τὸν ἐκβιομηχανισμό. Θὰ πρέπει, ἄρα, οἱ δύο αὐτὲς ιδιομορφίες νὰ εἶναι ἀλληλένδετες. Ὅπωςδήποτε συμπορεύονται. Εἶναι κάτι πού εὐχαρίστως τονίζει ὁ Τζόζεφ Νήντχαμ, τοῦ ὁποῖου ἀναφέραμε ἤδη τὴ μαρτυρία. Ἡ Κίνα κατεῖχε πολὺ νωρίς, πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὴ Δύση, μιὰ ἐπιστήμη, κάποιες ἀπαρχὲς ἐπιστήμης, ἀρκετὰ ἐκλεπτυσμένης καὶ ἀρκετὰ προηγμένης. Ἀλλὰ προκειμένου νὰ κάνει τὸ τελευταῖο ἀποφασιστικὸ βῆμα, τῆς ἔλειψε ἐκείνη ἡ οἰκονομικὴ ὀρμὴ πού ἔδωσε τὴ μεγάλη ὄθηση στὴν Εὐρώπη, ἐκείνη ἡ «καπιταλιστικὴ» ἔνταση πού τῆς ἐπέτρεψε, φτάνοντας στὸ τέλος τοῦ ἀγώνα ἢ ἀκόμη καὶ στὰ μισὰ τοῦ δρόμου, νὰ ὑπερπηδήσει τὸ ἐμπόδιο, ἔνταση, πού οἱ παροτρύνσεις τῆς εἶχαν ἤδη γίνει αἰσθητὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν πόλεων τοῦ Μεσαίωνα, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα.

Ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς Εὐρώπης, ὕλικες καὶ πνευματικές, συνέβαλαν σὲ τούτη τὴ γέννηση, καρπὸ ἑνὸς πολιτισμοῦ πού συμμετέχει ὁλόκληρος σ' αὐτὴν καὶ ἔχει ἀπόλυτη συναίσθηση τῶν εὐθυνῶν του.

Ὁ ἐκβιομηχανισμὸς τῆς Εὐρώπης

Η ΕΥΡΩΠΗ φέρει τὴν πολὺ σοβαρὴ εὐθύνη ὅτι αὐτὴ πραγματοποίησε τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ὁποία ἐξαπλώθηκε καὶ συνεχίζει νὰ εξαπλώνεται σὲ ὁλόκληρη τὴν ὑφήλιο. Αὐτὸ τὸ ἀσύλληπτο τεχνικὸ ἄλμα εἶναι δικό της ἔργο, ἔργο πρόσφατο ἂν τὸ μετρήσουμε μὲ τὴν κλίμακα τῆς ἱστορίας τῶν πολιτισμῶν, ἀφοῦ ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται μόλις πρὶν ἀπὸ δύο αἰῶνες.

Μέχρι τότε, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ὕλικὸ πολιτισμὸ, ἡ μεγάλη καὶ σπουδαία Εὐρώπη δίνει τὴν ἐντύπωση χώρας ὑπανάπτυκτης, ὅχι σὲ σχέση μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο πού τὴν περιβάλλει, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ αὐτὸ πού ἐπρόκειτο ἢ ἴδια νὰ γίνει.

Ἀλλὰ πῶς κατόρθωσε νὰ διαβεῖ τὸ βιομηχανικὸ κατόφλι; Πῶς ἀντέδρασε ὁ πολιτισμὸς τῆς στίς συνέπειες πού εἶχε τὸ ἴδιο του τὸ δημιουργημα;

Ἴδου δυὸ ἐρωτήματα πού γεννῶνται εὐθὺς ἐξαρχῆς, καὶ πού παρυσιάζουν ἐπίκαιρο ἐνδιαφέρον:

α) Διότι ἀπαιτοῦν κάποιες προκαταρκτικὲς ἐξηγήσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴν Εὐρώπη πρὶν ἀπὸ τὸν ἐκβιομηχανισμό τῆς. Αὐτὸ τὸ «Παλαιὸ Καθεστῶς», στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας, ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολλὰς περιοχὰς τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες πασχίζουν ἀκριβῶς νὰ τὸ ξεπεράσουν.

β) Διότι ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶναι φαινόμενο πολὺπλοκο. Πουθενὰ δὲν πραγματοποιήθηκε διαμιᾶς. Ὑπῆρξαν τομεῖς πού παρέμειναν γιὰ μεγάλο διάστημα οὐραγοί, ὅπως ἡ ἐριοβιομηχανία τοῦ Γιόρκσερ ἢ ἡ κιγκαλερία στὴν περιοχὴ τοῦ Μπέρμιγχαμ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε ἄλλα παραδείγματα, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, πού πρώτη πραγματοποίησε τὸ βιομηχανικὸ ἄλμα. Αὐτὲς οἱ παραφωνίες, πού ἀντίστοιχες τοὺς συναντᾷ κανεὶς καὶ σήμερα, στὴ Νότιο Ἀμερικὴ παραδείγματος χάρη, εἶναι ἀναμενόμενες σὲ κάθε χώρα πού βρίσκεται στὴν ὁδὸ τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ.

γ) Διότι ή περίπτωση τής Εϋρώπης άποδεικνύει ότι ό έκβιομηχανισμός, από τις πρώτες του κιόλας στιγμές, είναι πρόξενος σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων. Έπομένως, μιá χώρα που μπαίνει σ' αυτόν τόν δρόμο, πρέπει άμέσως νά άναθεωρεί τις κοινωνικές δομές της, προκειμένου νά άποφύγει τις άτέλειωτες ιδεολογικές και έπαναστατικές ζυμώσεις που ταλαιπώρησαν και έξακολουθοϋν νά ταλαιπωροϋν τήν Εϋρώπη.

Στις καταβολές τής πρώτης βιομηχανικής επανάστασης

Τέσσερις κλασικές βιομηχανικές επαναστάσεις —του άτμοϋ, του ηλεκτρισμοϋ, του κινητήρα έσωτερικής καύσης, τής πυρηνικής ένέργειας— διαδέχονται ή μιá τήν άλλη, και τά έπιτεύγματα τής καθεμιás προστίθενται στα έπιτεύγματα τής προηγούμενης.

Αυτό που θα μās άπασχολήσει έδω είναι νά δοϋμε όσο γίνεται από πιό κοντά πώς ξεκίνησε αυτή ή άλυσίδα τών επαναστάσεων. Πράγμα που μās οδηγεί κατευθείαν στην πρωτοποριακή περίπτωση τής Άγγλιας, άνάμεσα στα 1780 και στα 1890. Για ποιό λόγο ή Άγγλία ήταν ή πρώτη χώρα που έκβιομηχανίστηκε; Κάτω από ποιές συνθήκες συνέβη αυτό; Ποιά ήταν ή γενική κατάσταση τής Εϋρώπης στον τομέα τής βιομηχανίας πριν από τόν 1780;

Η χρήση τής λέξης «βιομηχανία» προκειμένου για περιόδους προγενέστερες του 18ου αιώνα ή, άκόμη καλύτερα, προγενέστερες του 19ου αιώνα, ένδέχεται νά δημιουργήσει εικόνες άνακριβείς. Τό πολϋ πολϋ για «προβιομηχανία» μπορεί νά γίνεται λόγος.

Στήν πραγματικότητα, μετά από τόν 12ο αιώνα, ό όποιος γνώρισε «τήν πρώτη βιομηχανική επανάσταση», τότε που γενικεύτηκαν στον εϋρωπαϊκό χώρο οι ύδρόμυλοι και οι άνεμόμυλοι, ή Εϋρώπη δέν είδε κανένα νεωτερισμό μείζονος σημασίας. Τόν 18ο αιώνα, ή προβιομηχανία έξακολουθεί νά έχει στη διάθεσή της, ως μόνες πηγές ή ως μόνα μέσα παραγωγής ενέργειας εκείνα τά ίδια, τά παμπάλαια. Άλλά ή ισχύς ενός ύδρόμυλου κυμαίνεται συνήθως γύρω στους 5 ίππους· οι άνεμόμυλοι, στίς περιοχές που είναι πολϋ έκτεθειμένες στους άνεμους, όπως ή Όλλανδία, ξεπερνούν καμιά φορά

τους 10 ίππους, άλλά εκεί, τó έργο τους δέν είναι συνεχές. Έτσι, λόγω τής έλλειψης άφθονων ενεργειακών πόρων και ισχυρών μηχανών, ή βιομηχανική ζωή, παρά τις πάμπολλες μικρές και συχνά έξαιρετικά έπινοητικές τεχνικές προόδους, είναι περίπου καταδικασμένη στη στασιμότητα. Γύρω της, ή οικονομική ζωή, έξακολουθεί νά είναι άρχαϊκή και νά τήν κρατεί φυλακισμένη (ανάξια λόγου άγροτική παραγωγή, μεταφορές άτελείς και δαπανηρές, άνεπαρκείς άγορές· αντίθετα, τά εργατικά χέρια ύπεραφθοϋν).

Η βιομηχανία, έτσι όπως τή νοϋμε σήμερα, είναι περίπου άνυπαρκτη. Η τοπική βιοτεχνία, με τήν περιορισμένη άκτίνα δράσης, έπαρκει συνήθως για νά καλύψει τις στοιχειώδεις άνάγκες του πληθυσμοϋ. Σέ όρισμένους τομείς ώστόσο, διακρίνονται έπιχειρήσεις που εργάζονται για μεγάλες άγορές ή που έξειδικεύονται στην κατασκευή προϊόντων πολυτελείας. Παράδειγμα, στη Γαλλία, όρισμένες «βασιλικές» βιοτεχνίες, ήδη από τόν 17ο αιώνα. Τέτοιου είδους έπιτεύγματα σημειώνονται άρκετά στον προοδευτικό τομέα τής ύφαντουργίας, ό όποιος θα άποτελέσει τήν άφετηρία, όπως θα δοϋμε, τής άγγλικής βιομηχανικής επανάστασης.

Πράγματι, ή ύφαντουργία εϋνοεί περισσότερο από άλλες βιομηχανίες τή συγκέντρωση μικρών επιχειρήσεων στην καρδιά μιás βιοτεχνίας, ή όποία παραμένει, κατά τά άλλα, παραδοσιακή. Τόν 16ο και τόν 17ο αιώνα, και άκόμη ήδη από τόν 13ο στις ύφαντουργικές πόλεις τής Ιταλίας και τής Φλάνδρας, με τήν άθηση όρισμένων πλούσιων εμπόρων *qui faciunt laborare*, «που δίνουν δουλειά», αρχίζουν νά εμφανίζονται, μέσα στις πόλεις, άρκετά σημαντικές όργανώσεις, μερικά μεγάλα εργαστήρια, καταστήματα, «μάστορες» που εργάζονται κατ' οίκον (οι μάστορες αυτοί, συχνά άπλοι μισθωτοί, έχουν και δυό τρεις συντρόφους τους για βοηθούς). Άργότερα, συμβαίνει πολϋ συχνά και έξω από τις πόλεις νά εργάζονται χωρικοί και χωρικές, και αυτοί στο σπίτι τους, συμβάλλοντας έτσι στην ίδια παραγωγή.

Ένα έγγραφο του 16ου αιώνα περιγράφει τους εμπόρους τής Σεγοβίας (στην Καστίλλη) που πλούτισαν από τήν παραγωγή τσόχας, και τους εμφανίζει σαν «πραγματικούς οικογενειάρχες που συντηροϋν, μέσα και έξω από τόν σπίτι τους, έναν πολϋ μεγάλο άριθμό ανθρώπων, μερικοί έως και 200 και 300, και τους χρησιμοποιοϋν

για να κατασκευάζουν τσόχες εξαιρετικά λεπτές και σε μεγάλη ποι- κιλία».

Στο Λαβάλ, γύρω στο 1700, η έντονη κλωστοϋφαντουργική δρα- στηριότητα απασχολεί, μέσα και γύρω από την πόλη, 5.000 εργάτες (δηλαδή 20.000 άτομα αν συνυπολογίσουμε τις οικογένειές τους), «που ο πιο πλούσιος απ' αυτούς δεν έχει ούτε 100 φράγκα περιου- σία»· απέναντί τους, 500 αρχιφαντουργοί οι οποίοι αγοράζουν το νήμα από τους κλώστες, που το εμπορεύονται και «που οι άλλοι τους αποκαλούν *καρκίνους* γιατί απομυζούν και καταβροχθίζουν τους ύφαντες που βρίσκονται στην ανέχεια»· πιο πάνω από όλο αυτόν τον κόσμο, καμιά τριανταριά χονδρέμποροι —που, στην πραγματι- κότητα, εκείνοι κινούν τα νήματα ολόκληρης αυτής της βιομηχα- νίας— λευκαίνουν το ακατέργαστο ύφασμα και το αποστέλλουν στους μακρινούς του προορισμούς.

Αυτοί οι έμποροι-επιχειρηματίες αντιπροσωπεύουν τον *εμπορι- κού* *καπιταλισμό*, όπως τον αποκαλεί κάποια *τυπολογική* ιστορία: προμηθεύουν τις πρώτες ύλες, ρυθμίζουν τους μισθούς, αποθηκεύουν την παραγωγή, εξασφαλίζουν την πώλησή της, συχνά την εξάγουν σε μακρινές αγορές, από όπου συνήθως προμηθεύονται άλλα συμ- φέροντα προϊόντα.

Έξαιτίας της βραδύτητας των ταξιδιών, κάθε τέτοιος εμπορικός κύκλος αργεί πολύ να κλείσει. Τον 15ο αιώνα, το μαλλί, που ξεκινά τη διαδρομή του από τα πλυσταριά της Ισπανίας, αποστέλλεται για μεταποίηση στη Φλωρεντία, μετατρέπεται εκεί σε όμορφη τσόχα και πουλιέται στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου αντί προϊόντων της Ανατολής, που κι αυτά θα πουληθούν στη Φλωρεντία ή σε κάποια άλλη πόλη της Ευρώπης, και ο εμπορικός του κύκλος διαρκεί του- λάχιστον τρία χρόνια, αν όχι, πολλές φορές, και περισσότερα. Έ-τσι, η όλη αυτή διαδικασία, μολονότι κατά κανόνα επικερδής, απαι-τεί πάρα πολύ χρόνο. Δεσμεύει σημαντικά κεφάλαια για μεγάλα χρονικά διαστήματα, και συνεπάγεται πολλούς κινδύνους. Ο έμπο-ρος-επιχειρηματίας, ο μόνος που είναι σε θέση να την έπωμισθεί ολόκληρη χάρη στα κεφάλαια που διαθέτει (κατά κανόνα μάλιστα

1. Στο πρωτότυπο, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί άδιακρίτως δύο συνώνυμα επίθε-τα: *capitalisme marchand* ή *capitalisme commercial*.

συνεταιριζόμενος με άλλους εμπόρους για να κατανεμηθεί ο κίνδυ-νος), είναι ο κύριος τής καταστάσεως. Αυτός διατρέχει τον κίνδυνο, αυτός αποκομίζει και τα κέρδη.

‘Η λέξη βιοτεχνία’ που, για μεγάλο διάστημα, είχε ασαφές σημασιολογικό περιεχόμενο, δηλώνει αρκετά καλά εκ των ύ-στέρων αυτή τη συγκέντρωση των εργατών μέσα στο ίδιο κτί-ριο ή σε γειτονικά μεταξύ τους κτίρια, κάτω από την επίβλεψη ενός εργοδηγού.

Είναι μια τάση που γενικεύεται τον 18ο αιώνα. Και άμέσως πα-ρατηρείται κάποια κατανομή τής εργασίας στα συγκεκριμένα εργα-στήρια. Ένα άρθρο τής *Έγκυκλοπαίδειας* (1761) αποδίδει την υπε-ροχή των μεταξουργείων τής Λυόν στο γεγονός ότι εκεί οι βιοτεχνίες χρησιμοποιούν πολύ προσωπικό (συνολικά 30.000 εργάτες μετα-ξουργούς μέσα στην πόλη), έτσι ώστε «ό τάδε εργάτης κάνει και θα κάνει σε όλη του τη ζωή ένα και μοναδικό πράγμα, και ο δείνα άλ-λο πράγμα, με αποτέλεσμα το καθετί να γίνεται γρήγορα και καλά».

Όστόσο, στο παραπάνω κείμενο, η όργάνωση αυτή αναφέρεται ως κάτι το εξαιρετικό. Η διασπορά των τεχνιτών αποτελεί έπομέ-νας τον κανόνα άκόμη ως τις παραμονές των πρώτων ένδειξεων τής βιομηχανικής επανάστασης.

‘Επομένως η προβιομηχανική Ευρώπη δεν στερείται ούτε επιχειρηματιών ούτε κεφαλαίων· δεν άγνοεί τις απαιτήσεις τής αγοράς, άκόμη και τής διεθνούς αγοράς· συμβαίνει να δια-θέτει και ένα εργατικό δυναμικό ήδη εν μέρει συγκεντρωμένο, προσιτό στους επιχειρηματίες.

Αντιθέτως ύστερεί, όπως ύστερούν και όλες οι υπανάπτυκτες χώ-ρες σήμερα, ως προς τη διάρθρωση τής οικονομίας της. Ιδιαίτερα ο γεωργικός τομέας άδυνατεί να παράσχει σε οποιαδήποτε οικονομι-κή έκρηξη την άντοχη που τής χρειάζεται για να μπορέσει να έξαν-τλήσει τις δυνατότητές της και να φτάσει στην πλήρη της ανάπτυξη. Η αγορά είναι ανεπαρκής, ο ανταγωνισμός σκληρός, έξοντωτικός: ή παραμικρή κρίση τά ρίχνει όλα κάτω. Η πτώχευση μιās «βιομηχα-

2. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη γαλλική λέξη *manufacture*.

νίας» ή μιάς έμπορικῆς ἐπιχείρησης εἶναι σύνηθες φαινόμενο. Ἐνας έμπορικὸς ὁδηγὸς τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνα ἐπιστᾶ τὴν προσοχὴ στὸς κινδύνους ποὺ συνεπάγεται «ἡ μόδα» τῶν βιοτεχνιῶν: «Συναντοῦμε στὶς διάφορες ἐπαρχίες μας τὰ ἐρείπια κατεστραμμένων βιοτεχνιῶν, καὶ κάθε χρόνο βλέπεις κάποια ἀκόμη νὰ καταρρέει, ἐνῶ ἄλλες ὀρθώνονται, γιὰ νὰ καταρρεύσουν κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους».

Στὴν πραγματικότητα, μόνο χάρη στὸς πολὺ χαμηλοὺς μισθοὺς ζεῖ ἡ προβιομηχανία. Ἄν συμβεῖ νὰ βελτιωθεῖ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐργατῶν σὲ κάποια περιοχὴ ὅπου ἡ εὐημερία ἐπιτρέπει ἐπιτέλους τὴν αὐξηση τῶν μισθῶν, τὸ ἀποτέλεσμα ποτὲ δὲν ἀργεῖ νὰ φανεῖ: ἡ βιομηχανία νεκρώνεται ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἀπλῶς παρακμάζει κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ξένου ἀνταγωνισμοῦ: ὅπως ἀκριβῶς συνέβη στὴ Βενετία τὸν 17ο αἰῶνα, ἢ στὴν Ὁλλανδία τὸν 18ο...

Τὸ 1777, ὁ ἐπαρχὸς τῆς Πικαρδίας κάνει τὴν ἐξῆς διαπίστωση: σήμερα οἱ ἐργάτες χρειάζονται τὰ διπλάσια χρήματα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους καὶ ὅμως δὲν κερδίζουν περισσότερα ἀπὸ ὅσα κέρδιζαν πρὸ πεντηκονταετίας, τότε ποὺ τὰ τρόφιμα ἦταν στὴ μισὴ τιμῇ· κατὰ συνέπεια, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ μόνο κατὰ τὸ ἥμισυ καλύπτουν τίς ἀνάγκες τους.

Ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀλλάξουν, καὶ δὲν θὰ ἀλλάξουν παρὰ χάρη στὶς τεχνικὲς καινοτομίες. Ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ τὸ παραδεχτοῦμε ἀπ' τὴν ἀρχή, οἱ τεχνικὲς καινοτομίες δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ καθορίσουν τὰ πάντα. Θὰ τὸ διαπιστώσουμε μελετώντας καὶ τὴν προνομακὴ περίπτωση τῆς Ἀγγλίας.

Στὴν Ἀγγλία, οἱ τεχνικὲς καινοτομίες ἐμφανίζονται σὲ δύο βιομηχανίες καίριας σημασίας: στὴν κλωστοῦφαντουργικὴ βιομηχανία (πρωτίστως) καὶ στὰ ὄρυχεῖα. Οἱ ἐπιπτώσεις τους γίνονται αἰσθητές, ἄλλοῦ πιὸ γρήγορα ἄλλοῦ πιὸ ἀργά, ὅπωςδήποτε ὅμως σὲ μεγάλη ἀκτίνα, καὶ ἐπηρεάζουν τοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας.

Τὰ ἀγγλικὰ ὄρυχεῖα καὶ ἰδιαίτερα τὰ μεταλλεῖα κασσίτερου τῆς Κορνουάλλης, ποὺ βρίσκονται ἀπὸ πολὺν καιρὸ σὲ λειτουργία καὶ γίνονται συνεχῶς βαθύτερα, ὑποφέρουν ἀπὸ τὴ μόνιμη πληγὴ τῆς διείδυσης τῶν ὑδάτων. Πρόκειται γιὰ τὸ παλαιὸ πρόβλημα ποὺ

ἐπεσήμαινε ἤδη, τὸν 16ο αἰῶνα, ἡ πραγματεία *De re metallica* (*Περὶ μεταλλείων*) τοῦ Γκεόργκιους Ἀγκρίκολα. Ἄλλὰ πῶς εἶναι δυνατόν οἱ μεγάλοι ὑδραυλικοὶ τροχοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν προκειμένη περίπτωση νὰ ἐπαρκέσουν γιὰ νὰ θέσουν σὲ λειτουργία ἀντλίες ἀρκετὰ ἰσχυρές, καὶ μάλιστα συστοιχίες ἀντλιῶν; Γιὰ νὰ δημιουργήσουν κενό, χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἀτμοσφαιρικὴ πίεση, τὴν ὁποία δὲν ἦταν δυνατόν, βεβαίως, νὰ ὑπερβοῦν. Ἔτσι, κάθε φορὰ μποροῦσαν, θεωρητικὰ, νὰ ἀνυψώσουν μιὰ στήλη δέκα περίπου μέτρων.

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῶν ἰσχυρῶν ἀντλιῶν ὀδήγησε τελικὰ στὶς ὀγκώδεις, βαριὲς καὶ πολυδάπανες ἀτμομηχανές, ποὺ ἐφεῦρε ὁ Τόμας Νιουκόμεν ἀπὸ τὸ 1712 ὡς τὸ 1718. Κάποτε, ἐνῶ ἐπιδιόρθωνε μιὰ τέτοια μηχανή, ὁ Σκότος Τζέιμς Βάτ, «τεχνικός», θὰ λέγαμε, στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου, συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς δικῆς του, πιὸ ἀπλῆς καὶ πιὸ ἀποτελεσματικῆς ἀτμομηχανῆς (1776)... Νὰ λοιπὸν ποὺ ὁ ἀτμὸς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Βάτ. Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, ἔθετε σὲ λειτουργία μηχανὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο πιστεύαμε, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ κάποιες πρόσφατες μελέτες. Μερικὲς μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς τὶς μηχανὲς λειτουργοῦσαν καὶ στὴ Γαλλία, γύρω στὰ 1750, στὰ ἀνθρακωρυχεῖα τοῦ Ἀνζέν, κοντὰ στὴν πόλη Βαλανσιέν. Ἐξάλλου, κάποια θεαματικὰ ἐπιτεύγματα, ὅπως τὸ πρῶτο αὐτοκίνητο ὄχημα, τὸ πρῶτο ἀτμόπλοιο τῶν Μπενιὸ καὶ Ζουφρουά, τοποθετοῦνται γύρω στὰ 1770.

Ἡ κλωστοῦφαντουργία ἦταν καὶ παρέμεινε μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα (μέχρι τὴν ἐμφάνιση τῶν σιδηροδρόμων) ἡ πρωτοπόρος βιομηχανία, ποὺ συμπαρέσυρε ὅλες τὶς ἄλλες, ὄντας ταυτόχρονα βιομηχανία εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης καὶ εἰδῶν πολυτελείας.

Σύμφωνα μὲ τὸν Μᾶξ Βέμπερ, τὰ διάφορα διαδοχικὰ στάδια τῆς κλωστοῦφαντουργίας δεσπόζουν σὲ ὁλόκληρο τὸ ὑλικὸ παρελθὸν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: πρῶτα ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ λινοῦ (τὰ ροῦχα τοῦ Καρλομάγνου ἦταν φτιαγμένα ἀπὸ λινὸ ὑφαντό), ἔπειτα ἡ ἐποχὴ τοῦ μάλλινοῦ, ἀργότερα ἡ ἐποχὴ τοῦ βαμβακεροῦ —πιὸ σωστά: ἡ ὑστερία γιὰ τὸ βαμβακερό, τὸν 18ο αἰῶνα. Ὅμως, μόνο στὰ χρόνια τοῦ βαμβακεροῦ ἀναπτύσσονται οἱ πρῶτες *φάμπρικες*, μὲ τὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης. Τὸ βαμβάκι, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ἐμπόριο

τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Ἀμερικῆς, κατὰ συνέπεια καὶ μὲ τὸ δουλεμπόριο, ἐγκαθίσταται στὰ μεγάλα λιμάνια ποῦ συνδέουν τὴν Ἀγγλία μὲ τὶς ἀποικίες της, ὅπως εἶναι τὸ Λίβερπουλ καὶ ἡ Γλασκῶβη, ἡ γύρω ἀπ' αὐτά. Ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν συγκεκριμένων αὐτῶν πόλεων, ἀπὸ τὰ κεφάλαια ποῦ βρίσκονται συγκεντρωμένα ἐκεῖ. Καὶ δὲν εἶναι διόλου παράξενο ποῦ οἱ ἐν λόγω βιομηχανίες, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἀνταποκριθοῦν σὲ μεγάλη ζήτηση, αὐτὲς ἀκριβῶς καλοῦν, προκαλοῦν τὶς τελειοποιήσεις στὸν τομέα τῆς τεχνικῆς.

Νέα μηχανήματα ἐμφανίζονται, τὸ καθένα μὲ δικό του ὄνομα: ἡ *ἰπάμενη σαῖτα* τοῦ Τζῶν Κέν (1733), ἡ κλωστική μηχανή *spinning Jenny* τοῦ Τζέιμς Χάργκρηβς, ἡ ὑδροκίνητη κλωστική μηχανή *waterframe* τοῦ Σέρ Ρίτσαρντ Ἄρκραϊτ (1769), ἡ *spinning mule* τοῦ Σάμιουελ Κρόμπτον (1799) καί, στὴν κορυφὴ ἀσφαλῶς αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ στὴ Γαλλία αὐτὴ τὴ φορὰ, ὁ ἀργαλιὸς τοῦ Ζακάρ (1801).

Νά λοιπὸν ποῦ ἀρχίζει νὰ διαγράφεται μιὰ πρώτη ἐξήγηση: ὁ δυναμισμὸς τῆς οἰκονομίας ἔδωσε ὄθηση στὸν ἄλφα ἢ στὸν βῆτα προνομιούχο βιομηχανικὸ τομέα. Ἡ τεχνολογία ἀπαντᾷ στὶς νέες ἀπαιτήσεις, ἐνῶ ὅλα αὐτὰ συντελοῦνται μὲ τρόπο ἐμπειρικὸ καὶ αὐθόρμητο.

Στὴ συνέχεια, ἡ τεχνολογία ἀπευθύνεται στὴν ἐπιστήμη, ἡ ὁποία, μὲ τὴ σειρά της, ἀνταποκρίνεται ἐξίσου αὐθόρμητα στὸ αἶτημα. Ὁ homo sapiens συναντᾷ τὸν homo faber καὶ στὸ ἐξῆς ἡ πορεία τους θὰ εἶναι κοινή.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ ἐπιστήμη εἶχε πραγματοποιήσει φανερὴ πρόοδο σὲ πολλοὺς τομεῖς. Ὅμως, στὸ σύνολό της, ἦταν μιὰ ἐπιστήμη πολὺ πρόθυμη νὰ γενικεύει, πολὺ θεωρητικὴ, ἀσυνήθιστη νὰ συνεργάζεται μὲ μιὰ βιοτεχνικὴ τεχνολογία, ἡ ὁποία ἄλλωστε σπάνια ἀπευθυνόταν σ' αὐτήν.

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ὅλα ἀλλάζουν. Στὸ ἐξῆς, ὀρισμένα αἰτήματα τῆς βιομηχανίας ὑπερφαλαγγίζουν τὴν τεχνικὴ —αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη τῆς δεξιότητος καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς πείρας— καὶ ἀπευθύνονται ἄμεσα στὴν ἐπιστήμη καθαυτήν.

Ἔτσι, ἐκεῖνος ὁ ἀξιοθαύμαστος Τζέιμς Βάτ δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς τεχνίτης οὔτε ἓνας ἀπλὸς αὐτοδίδακτος. Εἶναι πνεῦμα μὲ ἐπιστημο-

νικὲς ἀνησυχίες, μὲ μηχανολογικὲς καὶ χημικὲς γνώσεις. Ἐνας ἄλλος, ὁ Τζόζεφ Μπλάκ, πραγματικὸς ἐπιστήμονας αὐτὸς, (γεννήθηκε στὸ Μπορντῶ τὸ 1728 ἀπὸ Σκότους γονεῖς, καὶ πέθανε στὸ Ἔδιμβουργο τὸ 1799), καθηγητῆς χημείας στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Ἔδιμβουργου (ὅπου ἔκανε σημαντικὲς ἐργασίες πάνω στὶς ἀλκαλικὲς ἐνώσεις) ὑπέδειξε στὸν Βάτ τὴν ἀρχὴ τῆς *λανθάνουσας θερμότητος*, βάσει τῆς ὁποίας αὐτὸς κατασκεύασε τὴν ἀτμομηχανή του: χάρη στὸν ξεχωριστὸ ψυκτήρα μὲ τὸν ὁποῖο τὴν ἐφοδιάζει, ὁ ἀτμὸς δὲν ἐκτονώνεται πιά μέσα στὸν κύλινδρο ὅπου παράγει ἔργο, καὶ ἐπομένως δὲν τὸν ψύχει, ὅπως θὰ συνέβαινε σὲ ἐναντία περίπτωση.

Ἐκατοντάδες εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐπιστήμη προσφέρει τέτοιου εἶδος στήριξη στὴ *νεογέννητη βιομηχανία*. Σημαντικὸ παράδειγμα, ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς *λευκανσης τῶν ὑφασμάτων*. Ἡ παλαιὰ μέθοδος (ἄπλωμα καὶ ἐμποτισμὸς τῶν ὑφασμάτων στὰ λιβάδια, διαδοχικὴ ἐμβάπτισή τους μέσα σὲ διάφορα διαλύματα ἀλκαλικὰ καὶ στὴ συνέχεια ἐλαφρῶς ὀξίνα) ἀπαιτεῖ μεγάλες ἐκτάσεις καὶ πολὺ χρόνο, καμιά φορὰ ἕως καὶ ἕξι μῆνες. Γιὰ μιὰ βιομηχανία ποῦ βρίσκεται σὲ γοργὴ ἀνάπτυξη, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀχίλλειο πτέρνα, γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο μάλιστα ὅτι τὸ ἀσθενὲς ὄξυ ποῦ χρησιμοποιεῖται σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, δηλαδὴ ὁ ὀρός τοῦ γάλακτος (ἡ διαδικασία ὀνομάζεται *souiring* στὰ ἀγγλικά), δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ βιομηχανικά. Ὅποτε στὴ θέση του ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται ἓνα διάλυμα θεικοῦ ὀξέος, τὸ ὁποῖο ἐπομένως πρέπει νὰ παραχθεῖ σὲ μεγάλες ποσότητες: τότε τὸ λόγο ἔχει πιά ἓνας πραγματικὸς ἐπιστήμονας, ἓνας γιατρὸς ὀνόματι Τζῶν Οὐάιτ, ἀπόφοιτος τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Λέυντεν. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χλωρίου, τὸ 1774, ἀπὸ τὸν Σουηδὸ Κάρλ Σέελε, ἡ χρησιμοποίησή του ἀπὸ τὸν Γάλλο Μπερτολλέ γιὰ τὴ λεύκανση τῶν ὑφασμάτων, ἡ ἐπινόηση, στὴν Ἀγγλία, μιᾶς πρακτικῆς μεθόδου γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ, ὅλα θὰ συντελέσουν στὴν τελειοποίηση αὐτῆς τῆς τεχνικῆς χάρη, ὅπως διαπιστώνουμε, στὸ *διεθνὲς* πιά παιχνίδι τῆς ἐπιστήμης.

Ἴσως δὲν ὑπάρχει πιὸ ζωντανὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς συνεργασίας μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τεχνικῆς ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ *Μάθιου Μποῦλτον* (1728-1809). Ταπεινῆς καταγωγῆς ὁ βιομήχανος αὐτὸς (ἐκπρόσωπος ἄρα τῆς ἐποχῆς του), ἄνθρωπος πρακτικὸς καὶ δημιουργικὸς, ποῦ χρηματοδότησε τὶς ἐργασίες τοῦ Τζέιμς Βάτ, ἡ-

ταν ταυτόχρονα και έπιστήμονας με πάθος για τή χημεία. Στο περιβάλλον του βρίσκονται, εκτός από τον Τζέιμς Βάτ, ένας μαθηματικός και γιατρός, ο Ουίλλιαμ Σμόλ, ένας ποιητής και γιατρός, ο Έρασμος Ντάργουιν, παππούς του μεγάλου Δαρβίνου, και πολλοί άλλοι. Η βιομηχανική Άγγλία εξελίσσεται σε έπιστημονική Άγγλία, με πρωτεύουσες, και αυτό δέν πρέπει να περάσει άπαρατήρητο, τó Μπέρμιγχαμ και τó Μάντσεστερ. Τó Λονδίνο, πρωτεύουσα τού έμπορικού καπιταλισμού, θά μείνει για μεγάλο διάστημα έξω από αυτές τις καινοτομίες, και μόνο γύρω στó 1820 θά άνακτήσει τή θέση του στην έπιστημονική ζωή τής Άγγλίας. Αυτό και μόνο τó γεγονός είναι άποκαλυπτικό: πιστοποιεί ότι ó μοχλός πού ώθησε τήν έπιστήμη να δραστηριοποιηθεί ήταν ή ανάπτυξη τής βιομηχανίας.

Όστόσο παραμένει τó έρώτημα: *είναι έπαρκής ή εξήγηση αυτή;* Και άν ναί, τότε πώς εξηγείται ότι στη Γαλλία, όπου ή *έφαρμοσμένη* έπιστήμη προηγείται ένδεχομένως άκόμη και τής Άγγλίας (δέν έχουμε παρά να φέρουμε στó νού μας χημικούς τού άναστήματος τού Πιέρ Ζοζέφ Μακέ (1718-1784), ή τού Κλώντ-Λουί Μπερτολλέ (1748-1822), ή βιομηχανική πρόοδος συντελέστηκε με τόση βραδύτητα; Η εξήγηση είναι προφανώς ότι ή βιομηχανική επανάσταση είχε και άλλα αίτια, *οικονομικά* (τά ισχυρότερα) και *κοινωνικά*.

Η γενική εξήγηση —οικονομική και κοινωνική— άποδεικνύεται ή καλύτερη.

Πριν από τήν εκκίνηση τής δικής της βιομηχανικής επανάστασης, ή Άγγλία είχε επιτύχει τήν πολιτική της *ισορροπία* χάρη στην «*άστική*» της επανάσταση τού 1688. Η κοινωνία της ήταν άνοιχτή στόν καπιταλισμό (ή Τράπεζα τής Άγγλίας ιδρύθηκε τó 1694), ή οικονομία της είχε ήδη δρέψει τούς καρπούς πολλών και ποικίλων επενδύσεων κοινής ώφελείας όπως ήταν οί δρόμοι, οί διώρυγες —τόν 18ο αιώνα, ή Άγγλία γνώρισε τή «μανία τών καναλιών»).

Η άγγλική επανάσταση ξεκινά έπωφελούμενη και από μιá γενική *οικονομική άνθηση*, τού 18ου αιώνα, ή όποία τότε έδωσε ώθηση στόν κόσμο όλόκληρο.

Θά ήταν όμως άραγε δυνατή αυτή ή επανάσταση χωρίς τήν έντυπιακή *δημογραφική άνοδο* πού γνώρισε ή Άγγλία τού 18ου αιώνα (τής τάξης τού 64%); Η άνοδος αυτή, έπίσης παγκόσμιο

φαινόμενο, παρατηρείται τόσο στην Κίνα όσο και στην Εύρώπη, αλλά τά μεγέθη ποικίλλουν από χώρα σε χώρα, έτσι στη Γαλλία είναι πιό περιορισμένη (τής τάξης τού 35%) από ό,τι είναι στην Άγγλία. Κατά συνέπεια, ή Άγγλία διέθετε ένα υπεράφθονο έργατικό δυναμικό, σε χαμηλό κόστος.

Τέλος, οί μεταβολές πού επέφερε ή Άγγλία στόν άγροτικό τομέα (περιφράξεις, έφαρμογή έπιστημονικών μεθόδων) έπαιξαν τεράστιο ρόλο γιατί τήν απάλλαξαν από τήν παραδοσιακή πληγή τής άνεπαρκούς παραγωγής στα είδη διατροφής.

Η άγγλική επανάσταση πραγματοποιήθηκε σε δύο χρόνους, *πρώτα τó βαμβάκι, μεταξú 1780 και 1830· έπειτα ή μεταλλουργία*. Τó δεύτερο αυτό στάδιο, τής βαριάς βιομηχανίας, τó καθόρισε ή κατασκευή τών σιδηροδρόμων. Πραγματοποιήθηκε με τά χρήματα πού είχαν άποταμιεύσει οί καταθέτες τής πρώτης επανάστασης τού βαμβακιού, και είχε πρωτοφανή δύναμη. Άλλά εκείνο πού τής έδωσε ζωή και τής άνοιξε τó δρόμο είναι τó πρώτο στάδιο. *Στó βαμβάκι λοιπόν πρέπει να επανέλθουμε άν θέλουμε να σχηματίσουμε γνώμη για τήν πρώτη φάση τής ανάπτυξης*.

Η μόδα τού βαμβακιού είναι γενικευμένη, εκείνη τήν εποχή, σε όλόκληρη τήν Εύρώπη. Η Άγγλία, πού δέν άποτελεί εξάίρεση στόν κανόνα, για μεγάλο διάστημα, εισάγει για τις δικές της ανάγκες αλλά και για τις άγορές τού έξωτερικού, ευρωπαϊκές και μή, τά βαμβακερά τών έμπορικών της πρακτορειών στις Ίνδιες, γνωστά ως *chintz*, στη Γαλλία ως *indiennes* και στην Ελλάδα ως *ντιάνες*. Η έπιτυχία πού γνωρίζουν αυτά τά ύφάσματα θά έχει ως άποτέλεσμα να τά μιμηθούν οί Άγγλοι βιοτέχνες. Με τήν ώθηση πού τής δίνουν οί τεχνολογικές τελειοποιήσεις, ή βαμβακοβιομηχανία δέν θά πάψει να αναπτύσσεται, εξαιτίας πρώτα απ' όλα τής τεράστιας ζήτησης τών βαμβακερών στις άκτες τής Άφρικής (όπου ó δούλος άποκαλείται «*pieces*» ή «*rièces*», δηλαδή «*κομμάτι*», από τήν παλιά πορτογαλική φράση «*uma peça d'India*», πού δηλώνει τó κομμάτι τού βαμβακερού ύφασματος με τó όποίο ανταλλάσσεται)· εξαιτίας, άργότερα, τών παραγγελιών τής άγοράς τής Βραζιλίας, στην όποία εισχωρούν οί Άγγλοι και τήν μονοπωλούν, τó 1808, ενώ επαναλαμβάνουν τó ίδιο έγχείρημα δύο χρόνια άργότερα και σε όλόκληρη τήν ισπανική Άμερική. Στη συνέχεια, ή άγγλική βαμβακοβιομηχανία θά

φτάσει ως τὸ σημεῖο νὰ συναγωνίζεται καὶ στὸ ἴδιο τὸ ἰνδικὸ ἔδαφος τὴ ντόπια παραγωγή, τὴν ὁποία τελικὰ θὰ ἐξοντώσει. Ἐξάλλου, θὰ κατακλύσει καὶ τὴ Μεσόγειο. Καὶ οἱ πωλήσεις τῶν ἀγγλικῶν ὑφασμάτων σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο δὲν θὰ πάσουν νὰ αὐξάνονται μεταξὺ 1820 καὶ 1860. Ἡ κατανάλωση ἀκατέργαστου βαμβακιῦ ἀπὸ τὰ ἀγγλικά ἐργοστάσια, ἀπὸ 2 ἑκατομμύρια λίβρες πού εἶναι τὸ 1760, θὰ φτάσει τὰ 366 ἑκατομμύρια τὸ 1850!

Αὐτὴ ἡ τεράστια ἐπιτυχία συνοδεύεται καὶ ἀπὸ πολλὰ καὶ ἀπρόβλεπτα φαινόμενα. Μὲ τὴ στήριξη τῆς ἀπίστευτης ἀνάπτυξης τοῦ βαμβακιῦ, ἡ Ἀγγλία κατακλύζει τὴν παγκόσμια ἀγορὰ μὲ τὰ πιὸ ἐτερόκλητα προϊόντα. Καὶ συγχρόνως ἀποκλείει ὅλους τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὴν ἀγορὰ αὐτὴν. Ἡ κυβέρνησή της, ἀρκούντως ἐπιθετικὴ, δὲν διστάζει νὰ καταφύγει στὸν πόλεμο ὅποτε χρειάζεται, προκειμένου νὰ διατηρήσει ἡ Ἀγγλία αὐτὸ τὸ εὐρὸ πεδίο, ὅπου οἱ δυνατότητες ἐπέκτασης δίνουν πλέον τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἀπεριόριστες.

Κανεὶς δὲν μπόρεσε νὰ διεκδικήσει ἀπὸ τὴν Ἀγγλία τὴν παγκόσμια ἀγορὰ, διότι αὐτὴ ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς συνοδεύεται —πράγμα πού θὰ ἀποτελέσει κανόνα στὸ ἐξῆς— ἀπὸ μιὰ ἀπίστευτη πτώση τοῦ κόστους (ἀπὸ τὸ 1800 ὡς τὸ 1850 ἡ τιμὴ τῶν βαμβακερῶν πέφτει ἀπὸ τὰ 550 στὰ 100, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ, λόγου χάρι, ἢ τῶν περισσότερων ἄλλων εἰδῶν θὰ μειωθεῖ μόλις κατὰ τὸ ἓνα τρίτο).

Οἱ μισθοὶ παραμένουν λίγο πολὺ σταθεροὶ ἀλλὰ ἡ δυνατότητα πού εἶχαν ἄλλοτε νὰ ἐπηρεάζουν τὴν τιμὴ κόστους ἐλαττώνεται κατὰ πολὺ, δοθέντος ὅτι ἡ ἐκμηχάνιση μείωσε τὸ ποσοστὸ τῆς ἀνθρώπινης συμμετοχῆς στὴν παραγωγή. Καὶ ἂν κανεὶς ἐκπλήσεται γιὰ τὶς ἀγαθὲς ἐπιπτώσεις πού εἶχε αὐτὴ —ἡ πρώτη— μαζικὴ παραγωγή στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, δὲν ἔχει παρὰ νὰ διαβάσει, γιὰ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴ Γαλλία, ὅσα λέει σχετικὰ ὁ Μισελέ, μιλώντας γιὰ τὴν κρίση τοῦ βαμβακιῦ τοῦ 1842.

Ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργίας συντελεῖται πολὺ ἀργότερα. Στὸν τομέα αὐτόν, μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα, ἡ παραγωγή βρισκόταν σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν πόλεμο. «Ἡ χύτευση τοῦ σιδήρου, τὸν 18ο αἰῶνα, εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ χύτευση τῶν κανονιῶν», ὅπως ἔγραφε ἓνας Ἀγγλος τὸ 1831. Ἀλλὰ οἱ Ἀγγλοὶ μόνο στὰ πλοῖα τοὺς εἶχαν κανόνια, γιὰτὶ ὁ κατὰ ξηρὰν πόλεμος δὲν ἦταν τὸ στοιχεῖο τοὺς. Τὸν 18ο αἰῶνα παράγουν λιγότερο σίδηρο ἀπὸ τὴ

Γαλλία ἢ τὴ Ρωσία καί, πολλές φορές, τὸν εἰσάγουν ἀπὸ τὴ Σουηδία ἢ ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἡ ἀποφασιστικὴ σημασία ἀνακάλυψη τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ὀπτάνθρακα (κόκ, coke) γιὰ τὴ χύτευση τοῦ σιδήρου, γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, μένει οὐσιαστικὰ ἀχρησιμοποίητη. Ἡ χύτευση μὲ τὸν ξυλάνθρακα ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἐφαρμόζεται γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Τὰ πράγματα ἀλλάζουν ἄρδην μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν σιδηροδρόμων (1830-1840), πού ἀπαιτοῦν μεγάλες ποσότητες σιδήρου, χυτοσιδήρου καὶ χάλυβα. Ἡ Ἀγγλία ἀρχίζει νὰ τοποθετεῖ σιδηροδρομικὲς γραμμὲς καὶ στὸ δικό της ἔδαφος καὶ στὸ ἐξωτερικό. Ἐξάλλου, ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνικῶν κατασκευῆς τῶν πλοίων, πού ἀποκοτῶν μεταλλικὴ τρόπιδα καὶ κινοῦνται μὲ ἀτμό, θὰ μετατρέψει τὴν ἀγγλικὴ ναυπηγικὴ σὲ μιὰ τεράστια βαριὰ βιομηχανία. Ὅποτε τὸ βαμβάκι θὰ πάψει πιά νὰ εἶναι ὁ τομέας κλειδί στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

Ἡ διάδοση τοῦ φαινομένου τῆς βιομηχανίας στὴν Εὐρώπη (καὶ ἐκτὸς Εὐρώπης)

Στις ἄλλες χῶρες, εὐρωπαϊκὲς καὶ μὴ, τὸ φαινόμενο τῆς βιομηχανίας δὲν παρατηρεῖται οὔτε τὴν ἴδια στιγμὴ οὔτε κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀκριβῶς συνθηκὲς. Ὡστόσο, σὲ γενικὲς γραμμὲς, φαίνεται ὅτι κάθε φορὰ ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται, ἔστω κι ἂν δὲν ἐμπλέκονται σ' αὐτὴν οὔτε οἱ ἴδιες κοινωνίες, οὔτε οἱ ἴδιες οἰκονομίες, οὔτε οἱ ἴδιοι πολιτισμοί. Ἄν ἀναχθεῖ στὴν οἰκονομικὴ τῆς πραγματικότητας, κάθε βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἀναπαράγει περίπου τὸ ἴδιο «ὑπόδειγμα», ὅπως λένε οἱ οἰκονομολόγοι, ὁμοίομορφο καὶ ἀρκετὰ ἀπλό.

Τρία εἶναι τὰ στάδια, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία πού διατύπωσε, τὸ 1952, ὁ Ἀμερικανὸς οἰκονομολόγος Οὐόλτ Οὐάιτμαν Ρόστοου. Ἡ θεωρία του, μολονότι συζητήσιμη, διαφωτίζει ὡστόσο τὸ θέμα.

α) *Τὸ στάδιο τοῦ take off.*

Στὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς ἐκκίνησης, τοποθετεῖται τὸ take off, κυριολεκτικὴ στιγμὴ «ἀπογειώσεως». Ὅπως τὸ ἀεροπλάνο πού τροχοδρομεῖ, κάποια στιγμὴ ἀφήνει τὸν διάδρομο καὶ παίρνει ὕψος,

ἔτσι καὶ μιὰ οἰκονομία πὺ ἀναπτύσσεται, ἐγκαταλείπει ἀρκετὰ ἀπότομα τὸ παλαιὸ βιομηχανικὸ καθεστῶς της, πὺ τὴν κρατοῦσε κολλημένη στὸ ἔδαφος. Ἡ ἀπογείωση αὐτὴ ἀφορᾷ συνήθως ἕναν μόνο τομέα, τὸ πολὺ δύο: παράδειγμα, τὸ βαμβάκι στὴ Μεγάλῃ Βρετανία καὶ στὴ Νέα Ἀγγλία (πὺ ἀποτελεῖ ἰδιάζουσα περίπτωση τῆς «ἀμερικανικῆς» ἀνάπτυξης): οἱ σιδηρόδρομοι στὴ Γαλλία, στὴ Γερμανία, στὸν Καναδά, στὴ Ρωσία, στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἢ οἰκοδομικὴ ξυλεία καὶ τὰ μεταλλεῖα σιδήρου στὴ Σουηδία... Πάντοτε ὁ τομέας αὐτὸς ὑψώνεται κατακόρυφα καὶ ἐκσυγχρονίζεται σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ αὔξησή του καὶ ὁ σύγχρονος τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς του τὸν διαφοροποιοῦν ἀπὸ προηγούμενα φαινόμενα βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, πὺ δὲν εἶχαν οὔτε τὴν ἐκρηκτικὴ του δύναμη οὔτε τὴ δική του διάρκεια. Σ' αὐτὴ τὴν ἀνοδικὴ της πορεία, ἡ βιομηχανία αὐξάνει τὴν παραγωγὴ της, βελτιώνει τὴν τεχνολογία της, ὀργανώνει τὴν ἀγορὰ της, τέλος ζωογονεῖ τὴν ὑπόλοιπη οἰκονομία.

Στὴ συνέχεια, αὐτὴ ἢ βιομηχανία κλειδί, ὁ ἀρχικὸς κινητήριος μοχλός, σταθεροποιεῖται: ἔχει φτάσει στὸ ἀνώτατο ὄριό της. Τὰ ἀποθέματα πὺ συγκεντρώθηκαν χάρις σ' αὐτὴν διοχετεύονται τότε σὲ κάποιον γειτονικὸ τομέα, ὁ ὁποῖος ἀπογειώνεται μὲ τὴ σειρά του, ἐκσυγχρονίζεται, φτάνει κι ἐκεῖνος στὸ δικό του σημεῖο τελειότητας.

β) *Αὐτὴ ἢ διαδικασία ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὸν ἕνα τομέα στὸν ἄλλο, μὲ τελικὸ ἀποτέλεσμα νὰ φτάσει ὀλόκληρη ἢ οἰκονομία στὴ βιομηχανικὴ της ὀριμότητα.*

Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, μετὰ ἀπὸ τὸ *take off* τῶν σιδηροδρόμων (δηλαδὴ τοῦ σιδήρου, τοῦ ἄνθρακα, τῆς βαριᾶς βιομηχανίας), τὴ σκυτάλη παίρνουν ὁ χάλυβας, ἢ σύγχρονη ναυπηγικὴ, ἢ χημεία, ὁ ἠλεκτρισμὸς, τὰ ἠλεκτρικὰ ἐργαλεῖα. Τὴν ἴδια ἐξέλιξη γνωρίζει πολὺ ἀργότερα καὶ ἡ Ρωσία. Στὴ Σουηδία, τοὺς κύριους ρόλους ἔπαιξαν ὁ χαρτοπολτός, ἢ ξυλεία, ὁ σίδηρος. Σὲ γενικὲς γραμμές, ὁ δυτικὸς κόσμος στὸ σύνολό του διαβαίνει αὐτὸ τὸ κατώφλι τῆς βιομηχανικῆς ὀριμότητας κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ Ἀγγλία, πὺ τὸ εἶχε ἤδη διαβεῖ ἀπὸ τὸ 1850, βρίσκεται τώρα πιά, λίγο πολὺ, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς ἐταίρους της.

Ἔτσι, γιὰ τὶς οἰκονομίες αὐτές, πὺ βρίσκονται πλέον στὴν κα-

νονικὴ τους πορεία, πὺ ἔχουν ἀποκτήσει σχετικὴ ἰσορροπία, ἐξασφαλίζει τὰ ἔσοδά τους, καὶ διαθέτουν κάποια ἀφθονία, ἢ βιομηχανικὴ ἐπέκταση παύει πιά νὰ ἀποτελεῖ τὸν πρωταρχικὸ τους σκοπὸ. Πρὸς ποιά κατεύθυνση θὰ στρέψουν τὴ δύναμή τους καὶ τὶς ἐπενδυτικὲς τους δυνατότητες; Ἀντιμέτωποι μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐπιλέξουν —γιατὶ στὸ ἐξῆς ὑπάρχει δυνατότητα ἐπιλογῆς— οἱ βιομηχανικὲς κοινότητες δὲν ἀπάντησαν ὅλες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὸ ἐρώτημα. Ἡ ἀπάντηση πὺ ἔδωσαν σηματοδοτεῖ τὴ σημερινὴ τους ἱστορία καθὼς καὶ τὸ μέλλον τους. Καὶ φυσικὰ, ὅπως μπορεῖ ὁ καθένας νὰ τὸ φανταστεῖ, τὰ κίνητρα γιὰ τὶς ἐπιλογές τους τὰ ἄντλησαν, συνειδητὰ ἢ ὄχι, ἀπὸ τὸν ἴδιο τους τὸν πολιτισμὸ.

γ) *Ἡ ὥρα τῆς ἐπιλογῆς. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου ζωῆς πὺ θὰ ἀκολουθήσει μιὰ ὀλόκληρη κοινότητα.*

Ἡ θὰ θυσιάσει κανεὶς στὸ βωμὸ τῆς ἀσφάλειας, τῆς εὐημερίας, τῆς ψυχαγωγίας τοῦ συνόλου καὶ θὰ κατευθύνει τὴν προσπάθεια πρὸς μιὰ ἀγρυπνη κοινωνικὴ νομοθεσία: ἢ θὰ θεωρήσει ὅτι ἡ εὐημερία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μὲσω μιᾶς εὐρείας μαζικῆς κατανάλωσης (ὅποτε τὰ ἀγαθὰ, οἱ ὑπηρεσίες πολυτελείας παράγονται κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ εἶναι προσιτὰ στὴ μεγάλη πλειονότητα τοῦ ἔθνους) ἢ, τέλος, θὰ χρησιμοποιήσει τὴν αὐξημένη ἐξουσία τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ ἔθνους γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν συνήθως μάταιο, καὶ πάντοτε ἐπικίνδυνο, στόχο τῆς κυριαρχίας στὴν παγκόσμια πολιτικὴ σκηνή.

Γύρω στὰ 1900, οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες φτάνουν στὸ στάδιο τῆς ὀριμότητας, ὅποτε δοκιμάζουν τὴ δύναμή τους μὲ μιὰ κίνηση βραχείας διάρκειας ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ: τὸν πόλεμο τοῦ 1898 κατὰ τῆς Ἰσπανίας γιὰ τὴν Κούβα καὶ τὶς Φιλιππίνες. Ἐπρόκειτο γιὰ κίνηση συνειδητὴ, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Θεόδωρος Ροῦσβελτ ἔγραφε τότε πὺ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες «χρειάζονταν ἕναν πόλεμο» ἢ ὅτι ἔπρεπε νὰ τοὺς δώσει κανεὶς «κάτι νὰ ἀπασχολοῦν τὸ μυαλό τους, πὺ νὰ μὴν εἶναι τὸ ὕλικό κέρδος». Λίγα χρόνια ἀργότερα γίνονται οἱ δειλὲς καὶ ἐφήμερες προσπάθειες γιὰ μιὰ προοδευτικὴ κοινωνικὴ πολιτικὴ. Ἀλλὰ μετὰ τὴ ρήξη πὺ προκάλεσε ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος, οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἐπιλέγουν ὀριστικὰ τὴ λύση τῆς μαζικῆς κατανάλωσης, ὅποτε βλέπουμε τὸ

boom τῶν αὐτοκινήτων, τῆς οἰκοδόμησης, τῶν διαφόρων *gadgets* πού αὐξάνουν τὶς ἀνέσεις τῆς κατοικίας...

Στὴ *Δυτικὴ Εὐρώπη*, ἡ ὥρα τῆς ἐπιλογῆς ἄργησε νὰ ἔρθει λόγω τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ τῶν ἀνοικοδομήσεων πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα. Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ μαζικὴ κατανάλωση κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἀπὸ τὸ 1950, ἀλλὰ μὲ τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὰ διορθωτικὰ μέτρα πού παίρνουν οἱ κυβερνήσεις καὶ πού ἐπιβάλλει ἡ πίεση μιᾶς ἰσχυρῆς σοσιαλιστικῆς παράδοσης: ἕνα παράδειγμα, στὴ Γαλλία, εἶναι ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ νόμοι πού ἀρχίζουν ἀπὸ τῆ δωρεὰν παιδεία καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἰατρικὴ ὀργάνωση τῶν «κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων». Ἐξάλλου παρατηρεῖται καὶ ἕνα φαινόμενο καθυστέρησης ὁλόκληρων τομέων, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα εἴτε τῶν συνθηκῶν εἴτε τῆς ἀπροθυμίας νὰ ἐγκαταλείψουν οἱ ἄνθρωποι τὶς πατροπαράδοτες συνήθειές τους. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀμερικανικοῦ τύπου ἐπανάσταση στὸ χῶρο τῆς γεωργίας συνάντησε πολλὰ ἐμπόδια στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο. Εἶναι γνωστὲς, σχετικὰ, οἱ συνεχεῖς δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζει ἡ Σοβιετικὴ Ἑνωση, ἀλλὰ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι ἀπλή οὔτε γιὰ τὴν Ἰταλία ἢ τὴ Γαλλία, πού βρίσκονται μόνο στὰ μισὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς γεωργίας τους.

Τέλος, ὅλες οἱ περιοχὲς δὲν συμμετέχουν ἐξίσου σ' αὐτὴ τὴν πορεία. Ὅπως οἱ νότιες περιοχὲς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν εἶχαν μείνει οὐραγοὶ γιὰ μεγάλο διάστημα μετὰ τὸ 1900, ἔτσι καὶ ἕνα ὁλόκληρο τμῆμα τῆς Εὐρώπης καθυστερεῖ: ἡ Νοτιοδυτικὴ καὶ ἡ Δυτικὴ Γαλλία, τὸ Μετζοτζόρνο στὴν Ἰταλία, ὁλόκληρη ἡ Ἰβηρικὴ χερσόνησος μὲ ἐξαιρεση τὰ βιομηχανικὰ κέντρα τῆς Βαρκελώνης καὶ τοῦ Μπιλμπάο, οἱ σοσιαλιστικὲς δημοκρατίες στὸ σύνολό τους (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση, τὴν Τσεχοσλοβακία καὶ τὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας), ἡ ὑπόλοιπη Βαλκανικὴ χερσόνησος, ἡ Τουρκία...

Μὲ δυὸ λόγια, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἐκεῖνες οἱ δύο *Εὐρῶπες* πού, τὸ 1929, κάποιος δημοσιογράφος τὶς χαρακτήριζε, τὴ μιὰ ὡς τὴν Εὐρώπη τοῦ κάρου καὶ τὴν ἄλλη, τῆς ἱπποδύναμης.

Κι ἂν θέλουμε νὰ ἀναζητήσουμε μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκόνα αὐτῆς τῆς πραγματικότητος, ἀνάμεσα σὲ χιλιάδες ἄλλες, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ πᾶμε κάπου κοντὰ στὴν Κρακοβία, σὲ κανένα δρόμο ὅπου

οἱ στενοὶ τετράτροχοι ἀραμπάδες φορτωμένοι ξύλα, τὰ κοπάδια οἱ χῆνες, μὲ τὶς γυναῖκες πού τὰ βόσκουν, ὅπως τὸν 15ο αἰῶνα, ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν αὐτοκινήτων. Αἶφνης ὅμως ἀντικρίζουμε τὶς πανύψηλες μεταλλουργικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς Νόβα Χούτα, πόλης πού δημιούργησε ἡ σοσιαλιστικὴ Πολωνία ἐκ τοῦ μηδενός. Εἶναι κι αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἀναπόσπαστο μέρος τῆς σημερινῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς.

Πίστωση, χρηματοπιστωτικὸς καπιταλισμὸς, κρατικὸς καπιταλισμὸς: ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση συνοδεύτηκε ἀπὸ μιὰ πιστωτικὴ ἐπανάσταση, ἡ ὁποία ἐπωφελήθηκε πλήρως ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ἐκείνης.

Ὁ καπιταλισμὸς, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει μιὰ μορφή καπιταλισμοῦ, ὑπῆρχε ἀνεκαθεν, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἀρχαίας Βαβυλώνας, ἡ ὁποία εἶχε τραπεζίτες, μεγαλεμπόρους πού συναλλάσσονταν μὲ μακρινὲς χώρες, καὶ γνώριζε ὅλα τὰ πιστωτικὰ μέσα: συναλλαγματικές, γραμμάτια εἰς διαταγὴν, ἐπιταγές... Κατ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Χαμμουραμπὶ καὶ φτάνει ὡς τὸν Ροκφέλλερ.

Ἄλλὰ τὸ πιστωτικὸ σύστημα βρίσκεται ἀκόμη σὲ τελείως νηπιακὴ ἡλικία στὴν Εὐρώπη τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα. Ὁ 18ος αἰῶνας τοῦ δίνει σημαντικὴ ὄθηση: πράγματι, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὸ ὀφείλεται μόνο στὸ ἐμπόριο τῶν Ἰνδιῶν (καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν Ἐταιρειῶν), ἢ στὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Κίνα (τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀνάπτυξη τῆς Καντόνας), ἀναπτύσσεται ἤδη ἕνας διεθνὴς καπιταλισμὸς, ὁ ὁποῖος ἔχει εὐρεία ἐξάπλωση στὰ διάφορα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης. Ὡστόσο, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, οἱ πραγματικοὶ *χρηματιστὲς* δὲν ἀσχολοῦνται ἀκόμη σχεδὸν καθόλου μὲ τὸ ἐμπόριο ἢ τὴ βιομηχανία. Διαχειρίζονται μόνο τὸ δημόσιο χρῆμα, καὶ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους.

Μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ, ἡ τράπεζα καὶ ἡ χρηματοοικονομικὴ ζωὴ γνωρίζουν τεράστια ἀνάπτυξη. Σὲ τέτοιο βαθμὸ πού, ταυτόχρονα μὲ τὸν βιομηχανικὸ καπιταλισμὸ, τὸ προβάδισμα ἀποκτᾷ ἕνας *χρηματοπιστωτικὸς καπιταλισμὸς* ὁ ὁποῖος, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ἐπιβάλλει τὸν ἔλεγχό του σὲ ὅλους τοὺς μοχλοὺς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.

Στη Γαλλία και στην Ἀγγλία, τὸ προβάδισμα αὐτὸ ἀρχίζει νὰ διαγράφεται κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860. Παλαιῆς καὶ νέες τράπεζες ἐπεκτείνουν τὰ δίκτυά τους, ἐξειδικεύουν τὶς δραστηριότητές τους (τράπεζες ἀποταμιευτικές, ἐμπορικές, πιστωτικά ἱδρύματα). Θὰ ἦταν χρήσιμο, προκειμένου νὰ παρακολουθήσουμε αὐτὸν τὸν ἐκσυγχρονισμό τῶν τραπεζῶν, νὰ μελετούσαμε ἀπὸ κοντὰ, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ Γαλλία, τὴν ἱστορία τοῦ Κρεντί Λυονέ (Crédit Lyonnais) λόγου χάρι, ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1863· γιὰ τὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, τὴν ἱστορία τῆς τράπεζας Πήρποντ Μόργκαν (Pierpont Morgan), γιὰ τὴν ὁποία θὰ ξανακάνουμε λόγο, ἢ τὴν ἱστορία τοῦ διεθνοῦς δικτύου τῶν τραπεζῶν Ρότσιλντ (Rothschild). Παντοῦ ἡ τράπεζα κατορθώνει νὰ δημιουργήσει μεγάλη πελατεία, νὰ προσελκύσει ὅλες τὶς οικονομίες τοῦ κοινοῦ, νὰ ἐντοπίσει ὅλα τὰ «ἀδρανοῦντα ἀποθέματα», τὰ «ἀγωνα», ὅσο εὐτελῆ κι ἂν εἶναι τὰ ποσά. Καὶ ἀρχίζει τότε ἡ ὑστερία τῶν «μετοχῶν». Βιομηχανίες, σιδηρόδρομοι, ναυτιλιακὲς ἐταιρεῖες, ὅλες σχεδὸν ἐμπλέκονται σ' αὐτὸ τὸ πολλαπλὸ τραπεζικὸ δίκτυο. Τὸ παιχνίδι τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ καπιταλισμοῦ δὲν ἀργεῖ νὰ γίνει διεθνές. Οἱ γαλλικὲς τράπεζες ὅλο καὶ περισσότερο θὰ ἐνδίδουν στὰ εὐκόλα κέρδη ποὺ προσφέρουν τὰ δάνεια πρὸς τρίτες χῶρες. Ἔτσι, κατὰ τὸ παρελθόν, οἱ ἀποταμιεύσεις τῶν Γάλλων πῆραν τὸν ὀλισθηρὸ ὅπως ἀποδείχτηκε, δρόμο τῶν δανείων πρὸς τὴ Ρωσία... Χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὰ δάνεια αὐτὰ δὲν ἀποτέλεσαν τότε σημαντικό ἔσοδο γιὰ τὴ γαλλικὴ οἰκονομία, ἀφοῦ ἕνα θετικὸ *ἰσοζύγιο πληρωμῶν* ἐξισορροπεῖ ἕνα ἐλλειμματικὸ *ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο*. Ἐξάλλου συνέβαλαν καὶ στὸν τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ ἑνὸς μεγάλου μέρους τῆς Εὐρώπης, μετὰ τὸ 1850, καθὼς καὶ τῶν ἀποικιῶν της.

Σήμερα φαίνεται νὰ ἔχει παρέλθει γιὰ τὴν Εὐρώπη ἡ ὥρα τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ καπιταλισμοῦ, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιων ἐξαιρέσεων ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα, παρὰ καὶ τὴ δυνατότητα θεωρητικῶν συζητήσεων ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὸ θέμα. Βεβαίως, μιὰ ἐμπορικὴ τράπεζα ὅπως ἡ Τράπεζα τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῶν Κάτω Χωρῶν (Banque de Paris et des Pays Bas) ἀντιπροσωπεύει σήμερα μιὰ δύναμη πρώτου μεγέθους καί, ἐξάλλου, τὸ Λονδίνο, τὸ Παρίσι, ἡ Φραγκφούρτη, τὸ Ἄμστερνταμ, ἡ Ζυρίχη, τὸ Μιλάνο ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι σημαντικὰ χρηματοοικονομικὰ κέντρα. Ὡστόσο ἡ ὥρα τοῦ *κρατικοῦ καπιταλισμοῦ* ἔχει σημάνει.

Τὸ κράτος, μὲ τοὺς «ἐθνικοποιημένους» τομεῖς τῆς οἰκονομίας, ἢ ὁποία εἶναι σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ «κατευθυνόμενη», ἔχει γίνει βιομήχανος, ἔχει γίνει καὶ τραπεζίτης. Ἡ φορολογία, ποὺ συνεχῶς ἐπεκτείνεται, οἱ ταχυδρομικοὶ λογαριασμοὶ ἐπιταγῶν, τὰ διάφορα ταμιευτήρια, τὰ κρατικὰ ὁμόλογα (γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε μόνο στὴ γαλλικὴ πραγματικότητα) θέτουν στὴ διάθεσή του τεράστια χρηματικὰ ποσά. Εἶναι ὁ ἀπόλυτος κύριος τῶν *ἐπενδύσεων* σὲ *παραγωγικὰ ἀγαθὰ*. Ἀπὸ αὐτὰ ὅμως ἐξαρτᾶται κάθε ἀναπτυξιακὴ πολιτικὴ, κάθε ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ πολιτικὴ, ὅλο τὸ μέλλον.

Γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ κάποια πρόοδος, ἔστω καὶ τόσο περιορισμένη φαινομενικὰ ὅσο αὐτὴ ποὺ ἐπιτυγχάνουμε στὴ Γαλλία, πρέπει νὰ δαπανηθεῖ ἕνα σημαντικό ποσοστὸ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος γιὰ ἐπενδύσεις. Κάθε ἐπένδυση πυροδοτεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ οικονομικὲς συναλλαγές, καὶ πολλαπλασιάζει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ ἀρχικὸ τῆς ὕψος. Εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι, σὲ κάθε κράτος, ὄλο καὶ περισσότερο ἐπιβάλλεται ὁ *σχεδιασμὸς τῆς οἰκονομίας*, μέσω τοῦ ὁποίου μπορεῖ τὸ ἴδιο νὰ καθορίσει ἐκ τῶν προτέρων μιὰ συγκεκριμένη μορφή ἀνάπτυξης καὶ νὰ προβλέψει τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς συντονισμένης δράσης. Τὰ περίφημα πενταετῆ σχέδια τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας ἔχουν βρεῖ μιμητὲς σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμο. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1962, ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ πρόεδρος Κέννεντυ ἐξήγγειλε ἕνα σχέδιο πέντε ἐτῶν γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἐμπορικὴ πολιτικὴ! Τὸ γαλλικὸ τετραετὲς σχέδιο (1961) προκάλεσε ἔντονες διαμάχες κατὰ τὸ πρόσφατο παρελθόν. Μὲ τὸν τρόπο του, εἶναι ἕνας ἔλεγχος τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καί, συγχρόνως, ἕνας οικονομικὸς ἀπολογισμός. Ἀντικειμενικὸς τοῦ σκοποῦ εἶναι νὰ δώσει μιὰ ὄθηση στὶς ἀνεπαρκῶς ἀνεπτυγμένες περιοχὲς τῆς Γαλλίας, μέσω αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλεῖ «πολιτικὴ ρυμούλκηση».

Ἀνάμεσα σὲ ὅλα αὐτά, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψουμε ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ὑπερτιμήσουμε τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν οἱ ἀποικίες ὡς κινητήρια δύναμη. Ἀσφαλῶς δὲν τοποθέτησαν αὐτὲς τὴν Εὐρώπη στὸ κέντρο τοῦ κόσμου, στὴν πρώτη γραμμὴ παγκοσμίως, ἴσως ὅμως νὰ τὴ διατήρησαν σὲ αὐτὴ τὴ θέση.

Μὲ τὴ λέξη «ἀποικιοκρατία» —ἴδου ἄλλος ἕνας ὅρος ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ παρακολουθήσει κανεὶς ἀπὸ κοντὰ τὸ σημασιολογικὸ

του περιεχόμενο— θα νοούμε όλη τήν επέκταση τής Εύρώπης, τουλάχιστον από τό 1492 και ύστερα.

Ἐναντίρρητα, ἡ επέκταση αὐτή στάθηκε εὐνοϊκή γιά τήν Εύρώπη. Τῆς χάρισε νέα ἐδάφη, ἱκανά νά ἀπορροφήσουν τά δημογραφικά πλεονάσματά της, ἔφερε ἐμπρός στά πόδια της πλούσιους πολιτισμούς πού μποροῦσε, και πού δέν παρέλειψε νά τοὺς ἐκμεταλλευτεῖ. Τά μείζονα περιστατικά αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπως τά βλέπουμε ἐκ τῶν ὑστερῶν, ἦταν, μέ χρονολογική σειρά, τόν 16ο αἰώνα, ἡ ἀφιξη τῶν «θησαυρῶν» τῆς Ἰνδίας (τῶν ράβδων χρυσοῦ καί ἀργύρου)· τό βίαιο ἀνοιγμα τῆς Ἰνδίας μετά ἀπό τή νίκη τοῦ Πλάσσου (23 Ἰουνίου 1757) καί τήν κατάληψη τῆς Βεγγάλης ἀπό τοὺς Ἄγγλους· ἡ εἰσβολή στήν κινεζική ἀγορά μετά ἀπό τόν πόλεμο τοῦ Ὀπίου (1840-1842)· ἡ διανομή τῆς Ἀφρικῆς στό Βερολίνο, τό 1885.

Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά δημιουργηθοῦν στήν Εύρώπη μεγάλες ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεις πρὸς ὄφελος τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου, τῶν Κάτω Χωρῶν, ἀργότερα και τῆς Ἀγγλίας, και ὁπωσδήποτε νά ἐνισχυθοῦν τά καπιταλιστικά δίκτυα πού συνέβαλαν στό ξεκίνημα τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ. Ἡ Εύρώπη ἀποκόμισε σημαντικά πλεονάσματα ἀπό τὰ μακρινὰ ἐδάφη της.

Τά πλεονάσματα αὐτὰ ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Ἀγγλία, μέ τοὺς νικηφόρους ἀποικιακοὺς ἀγῶνες, ἦταν ἡ πρώτη πού γνώρισε τὸ *take off*. Μένει νά δοῦμε ἂν ὄντως, ὅπως πιστεύουμε, ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, ἐνισχύοντας τὸ προβάδισμα και τὸ γόητρο τῆς Εύρώπης, σταθεροποίησε τὸ εὖρος τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ φαινομένου πρὸς ὄφελος, και πάλι, τῆς Εύρώπης. Ἐντούτοις, ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Γαλλίας, παραδείγματος χάρη, δέν μπορεῖ νά ὀφείλεται στήν παρουσία της στή Σενεγάλη, ἡ στό γεγονός ὅτι ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀλγερία (1830), στήν Κοχινγκίνα (1858-1867), στό Τονκίνο και στό Ἀνάμ (1883).

Ἐνα ἄλλο θέμα πρὸς συζήτηση εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἢ ἡ ἠθική διάσταση τῆς ἀποικιοκρατίας καθωυτήν. Θὰ διαπιστωνόταν τότε ὅτι στό θέμα ἐμπλέκεται μιὰ σωρεία πολύπλοκων στοιχείων, ὅπου εὐθύνες και ἐνοχῆς εἶναι μοιρασμένες. Ἡ χθεσινὴ ἀποικιοκρατία εἶχε τις θετικῆς και τις ἀρνητικῆς πλευρῆς της, και ἀπό τὰ δύο μέρη. Ὅπως δῆποτε, ἕνα πράγμα εἶναι βέβαιο: ἡ ἱστορία μιᾶς συγκεκριμένης ἀποικιοκρατίας ἀνήκει πλέον στό παρελθόν, ἡ σελίδα ἔχει γυρίσει.

Ἐ σοσιαλισμὸς ἀπέναντι στή βιομηχανική κοινωνία

Ἡ Δύση δικαιούται νά καταχωρίσει στό ἐνεργητικό της ὅτι ἀναζήτησε μέ πείσμα μιὰ κοινωνική ἀπάντηση, ἀνθρώπινη, ἀρκετὰ οὐσιαστική και ἀρκετὰ ἀποτελεσματική, γιά νά τήν ἀντιτάξει στίς πολλαπλῆς σκληρότητες τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ. Θὰ λέγαμε ὅτι κατασκεύασε ἕναν κοινωνικό οὐμανισμό, ἂν δέν εἶχαμε ἤδη κάνει κατάχρηση αὐτῆς τῆς τόσο βολικῆς λέξης.

Ἐ ὅλη αὐτὴ ἡ διεργασία συντελέστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ θλιβεροῦ, δραματικοῦ και μεγαλοφυοῦς 19ου αἰώνα —*θλιβεροῦ*, ἂν ἀναλογιστοῦμε τήν ἀσχῆμια τῆς καθημερινῆς ζωῆς του· *δραματικοῦ*, ἂν σταθοῦμε στίς ἀλλεπάλληλες ταραχῆς και στοὺς πολέμους πού ἔζησε· *μεγαλοφυοῦς*, ἂν θελήσουμε νά ἀνακεφαλαιώσουμε τὰ τεχνικά και ἐπιστημονικά του ἐπιτεύγματα καθῶς και, σὲ μικρότερη κλίμακα, τὰ κοινωνικά.

Ἐ ὅπως και νά ἔχει τὸ πράγμα, ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς πορείας εἶναι σαφῆς: σήμερα, τόσα χρόνια μετά ἀπό τόν 19ο αἰώνα, ὑπάρχει μιὰ κοινωνική νομοθεσία, ἡρεμη, τελειοποιησῆμη, πού προσπαθεῖ νά ἐξασφαλίσει καλύτερη μοίρα σὲ ὅλο και μεγαλύτερες μάζες ἀνθρώπων, και νά ἀποδυναμώσσει τις ἐπαναστατικῆς διεκδικήσεις.

Αὐτὴ ἡ πολὺμορφη και ἀτελής κατάκτηση δέν πραγματοποιήθηκε εὐκόλα, σὰν νά ἦταν τὸ ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀμερόληπτης ἠθικῆς ἢ μιᾶς ἀμερόληπτης ἐπιστήμης. Ἐντίθετα, χρειάστηκε πολὺ σκληρὸ ἀγῶνα, στὸν ὅποιο μποροῦμε νά διακρίνουμε τουλάχιστον τρία στάδια προκειμένου γιά τὴ Δύση (θὰ ἐπανέλθουμε στήν ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας και τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσης, πού ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ φαινόμενο):

α) *Τὸ ἐπαναστατικὸ και ἰδεολογικὸ στάδιο*, στάδιο τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμιστῶν, τῶν προφητῶν (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τὸ χαρακτηρισμὸ πού τοὺς ἔδιναν οἱ οὐκ ὀλίγοι ἐχθροὶ τους). Ἐκτείνεται ἀπό τό 1815 ὠς τό 1871, ἀπό τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα ὠς τὴν Κομούνα τοῦ Παρισιοῦ. Ἡ πραγματικὴ τομὴ συντελεῖται πιθανῶς τό 1848, τὴ χρονιά τῶν ἀλλεπάλληλων ἐπαναστάσεων.

β) *Τὸ στάδιο τῶν ὀργανωμένων ἐργατικῶν ἀγῶνων* (ἐργατικά συνδικάτα και ἐργατικά κόμματα). Τὸ στάδιο αὐτὸ εἶχε ἤδη ἀρχίσει

πριν από το παρισινό δράμα της άνοιξης του 1871, και τοποθετείται κυρίως ανάμεσα σ' αυτή τη χρονολογία και στο 1914.

γ) Το πολιτικό, ή καλύτερα το κρατικό στάδιο, όπου το ίδιο το κράτος αναλαμβάνει την πραγματοποίηση κοινωνικών προγραμμάτων. Το φαινόμενο παρατηρείται αρχικά μετά από το 1919, γίνεται έντονο μετά το 1929, και ακόμη πιο έντονο, χάρη και στην ύλική ευημερία, από το 1945-50 έως τις μέρες μας.

Χάρη στο διάγραμμα αυτό μπορεί να καταλάβει κανείς ότι οι κοινωνικές διεκδικήσεις απέναντι στον εκβιομηχανισμό άλλαξαν πολλές φορές ύφος και περιεχόμενο, ανάλογα με τις μεταβολές της ύλικής ζωής: σε γενικές γραμμές ήταν έντονες σε περιόδους οικονομικής ύφεσης (1817-1851· 1873-1896· 1929-1939)· ενώ γίνονταν πιο ήπιες όταν έρχόταν ή ανάκαμψη (1851-1873· και από το 1945 ως τις μέρες μας). Ένας ιστορικός, αναφερόμενος στη Γερμανία, λέει γι' αυτές τις αυξομειώσεις των κοινωνικών διεκδικήσεων: «Το 1830, η λέξη *προλεταριάτο* δεν είναι ακόμη γνωστή στη Γερμανία· το 1955, την έχουν σχεδόν ξεχάσει».

Από τα τρία αυτά στάδια, το πρώτο, που τοποθετείται μόνο στο επίπεδο των κοινωνικών ιδεών, είναι ίσως το σημαντικότερο, γιατί ορίζει μια στροφή ενός ολόκληρου πολιτισμού.

Από το 1815 ως το 1848 και ως το 1871, αυτό το ευρύ κίνημα ιδεών, λεπτών αναλύσεων και προφητειών εκφράζει σε γενικές γραμμές τη μετακίνηση του ιδεολογικού ενδιαφέροντος από τον πολιτικό προς τον κοινωνικό παράγοντα.

Στόχος των διεκδικήσεων δεν είναι πια το κράτος αλλά η κοινωνία, η οποία πρέπει να κατανοηθεί, να θεραπευθεί, να βελτιωθεί.

Το νέο πρόγραμμα συνοδεύτηκε από μια καινούρια γλώσσα. Με τις λέξεις *βιομήχανος*, *βιομηχανική κοινωνία*, *προλεταριάτο*, *μάζες*, *σοσιαλισμός*, *σοσιαλιστής*, *καπιταλιστής*, *καπιταλισμός*, *κομμουνιστής*, *κομμουνισμός*, εισάγεται ή νέα έκφραση της επαναστατικής ιδεολογίας.

Ο Κόμης ντε Σαιν-Σιμόν δημιούργησε το ουσιαστικό και το επίθετο *industriel* (*βιομήχανος* και *βιομηχανικός*) από την παλαιά λέξη *industrie*, που σήμαινε *δραστηριότητα*. Ασφαλώς στον ίδιο θα

οφείλεται και η φράση *société industrielle*, *βιομηχανική κοινωνία*, την οποία οικειοποιούνται ο Ώγκυστ Κόντ, ο Χέρμπερτ Σπένσερ και πολλοί άλλοι. Για τον Κόντ, ή κοινωνία αυτή αντικατέστησε τη *στρατιωτική κοινωνία* που βρισκόταν μέχρι τότε στα πράγματα. Εκείνη ήταν φιλοπόλεμη, αυτή θα είναι τώρα αναγκαστικά φιλειρηνική, συμπέρασμα που ο Σπένσερ δεν τολμά να συμμεριστεί, και δικαίως. Η λέξη *prolétariat*, *προλεταριάτο* καταγράφεται, το 1828, από το λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας. Η λέξη *masse*, *μάζα*, στον ένικο, αλλά κυρίως στον πληθυντικό, γίνεται ή λέξη κλειδί, «το όρολογικό σύμπτωμα αυτής της εξέλιξης που υπερχειλίζει έκρηκτικά κατά τη βασιλεία του Λουδοβίκου-Φίλιππου». «Έχω το ένστικτο των μαζών, και αυτή είναι ή μόνη πολιτική μου ύπεροχή», δηλώνει ο Λαμαρτίνος το 1828. Και στην *Εξάλειψη της φτώχειας* (*L'Extinction du paupérisme*) γραμμένη, το 1844, από τον Λουδοβίκο-Ναπολέοντα Βοναπάρτη, τον κατοπινό Ναπολέοντα Γ', διαβάζουμε: «Σήμερα, έχουν πάψει πια να βασιλεύουν οι κάστες, μόνο με τις μάζες μπορεί να κυβερνήσει κανείς».

Οι μάζες αυτές είναι κυρίως οι άστικές εργατικές μάζες, που ζούν στην ανέχεια και γίνονται αντικείμενο έκμεταλλευσης. Από δω πηγάζει και ή ιδέα ότι ή σημερινή εποχή διέπεται από την αντίθεση των τάξεων, την οποία ο Μαρξ αποκαλεί «πάλη των τάξεων». Η πάλη των τάξεων είναι παμπάλαιο φαινόμενο, που διαπιστώνεται σε όλες τις ύλικα αναπτυγμένες κοινωνίες του παρελθόντος. Βεβαίως, δεν μπορεί να άρνηθει κανείς ότι, τον 19ο αιώνα, το φαινόμενο παίρνει σημαντικές διαστάσεις και ότι συντελείται τότε μια πολύ έντονη συνειδητοποίηση.

Οι λέξεις *σοσιαλιστής* και *σοσιαλισμός* αρχίζουν τη σταδιοδρομία τους τη δεκαετία του 1830. Το ίδιο και ή λέξη *κομμουνισμός*, με την άρκετά άσφαή σημασία της κοινωνικής και οικονομικής ισότητας. Έτσι, ο Ώγκυστ Μπλανκί, «στρατηγός των επαναστατικών μαζών», νομιμοποιείται να γράφει ότι «ο κομμουνισμός είναι ή διασφάλιση του άτόμου». Ο *καπιταλισμός* εμφανίζεται σε κείμενα του Λουί Μπλάν (*Όργάνωση της εργασίας*, *Organisation du travail*, 1848-1850), του Προυντόν, (1857), στο λεξικό Λαρούς του 1867, αλλά θα πρέπει να περιμένει τον 20ο αιώνα για να γνωρίσει τις μεγάλες του δόξες. Η λέξη *καπιταλιστής* έχει περισσότερη ζωντάνια. Το 1843, ο

Λαμαρτίνος ἀναφωνεῖ: «Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν Ἐπανάσταση στὰ δικά μας τὰ χέρια;... Ἄντι τῆς ἀνεξάρτητης ἐργασίας καὶ τῆς ἀνεξάρτητης βιομηχανίας, ἡ Γαλλία πωληθήκε στοὺς καπιταλιστές!...». Ὑπάρχουν καὶ νεολογισμοὶ ποὺ εἶναι περιττοὺς θνησιγενεῖς, ὅπως *bourgeoisisme* καὶ *collectisme*.

Ὡστόσο οἱ ἀναμνήσεις τοῦ 1789 δὲν ἔχουν σβηστῆ. Οἱ Ἰακωβίνοι, ἡ Τρομοκρατία, ἡ Κοινὴ Σωτηρία εἶναι λέξεις, εἶναι ἀναμνήσεις ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται, εἴτε ὡς ὑποδείγματα, μέσα στὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων, εἴτε ὡς φόβητρα. Γιὰ τοὺς περισσότερους μεταρρυθμιστές, «ἡ Ἐπανάσταση» ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ μαγικὴ λέξη, ἡ δημιουργικὴ δύναμη. Τὴν ἐποχὴ τῆς παρισινής Κομόνας, τὸ 1871, ὁ Ραοὺλ Ριγκὸ δηλώνει: «Αὐτὸ ποὺ κάνουμε δὲν εἶναι νομιμότητα, εἶναι Ἐπανάσταση».

Ἐκτὸς τῆς Κόμης ντὲ Σαιν-Σιμόν ὡς τὸν Μάρξ, ἡ διατύπωση τῶν «μαζικῶν φιλοσοφιῶν», ὅπως τις ἀποκαλεῖ ὁ Μαξιμ Λερουὰ (δηλαδὴ τῶν ἰδεολογιῶν ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ μάζες) ἔχει ἤδη ὀλοκληρωθεῖ, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της, τὸ 1848.

Τὸν Φεβρουάριο ἐκείνης τῆς χρονιᾶς δημοσιεύεται τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο τῶν Μάρξ καὶ Ἐνγκελς, τὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ ἀποτελεῖ τὴ βίβλο γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μέλλον τοῦ κομμουνισμοῦ.

Θὰ μπορούσαμε, ἀξιοποιώντας κάθε λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν μακροσκελὴ κατάλογο τῶν μεταρρυθμιστῶν αὐτῆς τῆς πρώτης πενηνταετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, νὰ συντάξουμε ἕναν πίνακα ποὺ νὰ τοποθετεῖ τοὺς μεταρρυθμιστὲς αὐτοὺς, στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο. Ὁ πίνακας αὐτὸς θὰ ἔδειχνε μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὸν σημαίνοντα ρόλο ποὺ ἔπαιξαν τρεῖς περιοχὲς τῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν ἀντιμέτωπες μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ: ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία...

Θὰ ἔδειχνε ἀκόμη ὅτι οἱ Γάλλοι μεταρρυθμιστὲς προηγήθηκαν τῶν ἄλλων (καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ πρόβλημα τὸ ὁποῖο θὰ ἐξετάσουμε στὶς ἀμέσως ἐπόμενες σελίδες). Τέλος, ὁ πίνακας αὐτὸς θὰ τόνιζε καὶ τὸν πρωτοποριακὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Κόμης ντὲ Σαιν-Σιμόν. Αὐτὸς ὁ παράξενος ἄνθρωπος, ὁ κάπως ἀνισόρροπος ἀλλὰ

καὶ ἰδιοφυῆς, βρίσκεται πίσω ἀπὸ ὅλες τὶς κοινωνικὲς ἰδεολογίες, σοσιαλιστικὲς καὶ μὴ, καί, πέρα ἀπὸ αὐτό, πίσω ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κοινωνιολογία (Ζωρζ Γκουρβίτς). Εἶναι σαφὴς ἡ ἐπίδρασή του στὸν ἄλλο γίγαντα, ὁ ὁποῖος ὡστόσο τὸν ξεπέρασε κατὰ πολὺ, στὸν Κάρλ Μάρξ. Ὁ Μάρξ, πολὺ νέος ἀκόμη, διάβασε τὰ ἔργα τοῦ Σαιν-Σιμόν, στὴν πόλη Τρήρ, καὶ ἀντλήσε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνάγνωση πολλὲς ἰδέες καὶ πολλὰ ἐπιχειρήματα.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸν πρωτοπόρο Σαιν-Σιμόν, οἱ κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστὲς ἀποτελοῦν, μὲ κριτήριό τὴν ἡλικία, τρεῖς ὁμάδες: α) αὐτοὶ ποὺ γεννήθηκαν στὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα (ὁ Ὕουεν, τὸ 1771, ὁ Φουριέ, τὸ 1772, ὁ Καμπέ, τὸ 1788, ὁ Κόντ, τὸ 1798)· β) αὐτοὶ ποὺ γεννήθηκαν τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα (Προυντόν, Κονσιντεράν, Λουὶ Μπλάν)· γ) ἡ πιὸ ὁμοιογενὴς ὁμάδα τοῦ Μάρξ (1818), τοῦ Ἐνγκελς (1820) καὶ τοῦ Λασσάλ (1825). Οἱ τρεῖς Γερμανοὶ κλείνουν τὴν πομπή. Ἔχει λεχθεῖ ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Λασσάλ, ὁ ὁποῖος σκοτώθηκε τὸ 1864 σὲ μονομαχία, ἔβγαλε ἀπὸ τὴ μέση τὸν μόνον στοχαστὴ τοῦ ἀναστήματος τοῦ Μάρξ, ἐξασφαλίζοντάς του ἔτσι ἀδιαφιλονίκητὴ τὴν ἐπιτυχία. Θὰ ἦταν πιὸ φρόνιμο νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἐπιτυχία τοῦ Μάρξ στὶς ἀρετὲς ποὺ εἶχε τὸ *Κεφάλαιο* (1867).

Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχοληθοῦμε διεξοδικὰ μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς «μαζικὲς φιλοσοφίες». Ἡ καθεμιά φιλοδοξεῖ νὰ ἀναλύσει τὴν κοινωνία «ἐν τῷ γίνεσθαι», «*la société en devenir*». Αὐτὴ ἡ ὁμορφὴ διατύπωση ὀφείλεται στὸν Σαιν-Σιμόν. Ὅλες ἐμφανίζονται ὡς μέσα θεραπείας, ὡς θεραπευτικὲς ἀγωγές. Κατὰ τὸν Σαιν-Σιμόν καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του (Ἀφαντέν, Σεβαλιέ, οἱ ὁποῖοι θὰ πλουτίσουν ὡς ἐπιχειρηματίες τὴν ἐποχὴ τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας), ἡ προσπάθεια πρέπει νὰ στραφεῖ πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τὴν ὁποία δὲν συμπαθοῦν, δὲν ἐπέζησε, κατὰ τὴ γνώμη τους, ἐπειδὴ δὲν ὀργάνωσε τὴν οἰκονομία της. Ὁ Φουριέ, ποὺ εἶναι κι αὐτὸς ἐχθρὸς τῆς Ἐπανάστασης, πιστεύει ὅτι πρέπει πρωτίστως νὰ ὀργανωθεῖ ἡ κατανάλωση.

Ὁ Ἀρμὰν Μπαρμπές καὶ ὁ Ὠγκύστ Μπλανκί, ὁ Λουὶ Μπλάν καὶ ὁ Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν μένουν πιστοὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1789, οἱ δύο πρῶτοι ὡς ἄνθρωποι τῆς δράσης, οἱ δύο δεύτεροι «προκειμένου νὰ συμπληρώσουν καὶ νὰ τελειοποιήσουν» τὶς ἀρχὲς αὐτές. Ὅσο γιὰ

τὸν Βικτόρ Κονσιντεράν, αὐτὸς τις ἀπορρίπτει, ἀλλὰ μὲ τρόπο πιὸ ἥπιο ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, τὸν Φουριέ.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸν Μάρξ, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε στὴ συνέχεια, ὁ πιὸ πρωτότυπος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς στοχαστὲς εἶναι ὁ Προυντόν. Λάτρης τῆς ἐλευθερίας μέχρι σημείου ἀναρχίας, τόσο ἀπέναντι στὸ κράτος ὅσο καὶ ἀπέναντι στὸν χριστιανισμό, ἀναζητεῖ μιὰ κοινωνικὴ *διαλεκτικὴ*, ἱκανὴ νὰ συλλάβει μὲ τρόπο ἐπιστημονικὸ τὴ ζωντανὴ κοινωνία, καὶ νὰ δια φωτίσει ὅλες τὶς ἀντιφάσεις της. Πρέπει πρῶτα νὰ βροῦμε τὴ λύση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ καταλάβουμε τοὺς μηχανισμοὺς ποὺ τὶς προκαλοῦν. Πρόκειται γιὰ ἐπιστημονικὴ *θεώρηση*, ποὺ ἀπέχει καὶ ἀπὸ τὰ πάθη ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴ θρησκεία, καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀκόμη τὴ δράση. Εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὸ πνεῦμα ἐκείνων ποὺ ἴδρυσαν τὰ φαλαγγιστήρια³ (Ἄουεν, Καμπέ, Φουριέ), ἀντίθετη καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ Μάρξ, οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, ἐξαγγέλλουν ἀρχικὰ ἕναν καλύτερο κόσμο, πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἴδιοι νὰ τὸν δημιουργοῦν μὲ τὰ χέρια τους.

Τὸ προβάδισμα τῆς γαλλικῆς σκέψης σὲ αὐτὰ τὰ θέματα, ἐκδήλο κατὰ τὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 19ου αἰώνα, θέτει ἕνα πρόβλημα.

Ἄσφαλῶς ἡ Γαλλία εἶναι ἡ χώρα τῆς Ἐπανάστασης, τῆς μεγάλης Ἐπανάστασης. Ἄσφαλῶς εἶναι παρούσα στὰ ἐπαναστατικὰ ραντεβουὶ τῶν ἐτῶν 1830 καὶ 1848. Καὶ τὸ 1871, μόνη καὶ νικημένη ἀπὸ ξένες δυνάμεις, κατόρθωσε νὰ τροφοδοτήσῃ ἐκείνη τὴν τεράστια ἐπαναστατικὴ φλόγα τῆς παρισινῆς Κομόνας.

Ἄλλὰ, ὅσο καὶ ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη του αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματά της, παραμένει γεγονός ὅτι οἱ σοσιαλιστικὲς τάσεις τῆς Γαλλίας εἶναι μία ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ της. Ὅπως συνέβη καὶ ἄλλοῦ, ἡ γαλλικὴ μεταρρυθμιστικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ σκέψη εἶναι ἔργο τῶν διανοουμένων, δηλαδὴ ἀτόμων κοινωνικῶς προνομιούχων στὴν πλειονότητά τους. Καὶ πάλι, ὅπως συνέβη καὶ ἄλλοῦ, αὐτὲς οἱ ιδέες δὲν ἀπέκτησαν δύναμη καὶ ζωὴ, παρὰ μόνον ὅταν ἄγγιξαν τὰ ἐργατικὰ στρώματα καὶ τὶς δραστηριό-

3. Παραγωγικὲς κοινότητες· κοινοβιακὲς ὁμάδες ἐργασίας.

τητές τους. Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ ὅ,τι συνέβη ἄλλοῦ, ἐδῶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν διανοουμένων ἦταν πολὺ πρόωμες καὶ πολὺ βίαιες, ἐνῶ ὁ ἐκβιομηχανισμὸς ἦρθε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία (τὸ γαλλικὸ *take off* θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1830 καὶ 1860).

Ναί· μήπως ὅμως ἡ θεωρία τοῦ *take off* ὑπεραπλουστεύει τὶς πραγματικὲς διεργασίες; Ἡ θεωρία αὐτὴ ὑποδεικνύει τὴ συγκεκριμένη στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι ξεκινᾷ αἰφνιδίως ἡ μεγάλη βιομηχανικὴ ἀνοδος. Ἀλλὰ ὑπάρχει ὄντως μιὰ τέτοια στιγμή, ποὺ νὰ ὀρίζεται μὲ τόση ἀκρίβεια; Ὅποιος πιστεύει κάτι τέτοιο σημαίνει ὅτι παραβλέπει ὅλον τὸ χρόνο ἐπώασης ποὺ προηγεῖται. Στὴ Γαλλία, μεταξὺ 1815 καὶ 1851, διαπιστώθηκε ἕνας ἀρκετὰ ὑψηλὸς συντελεστὴς ἐτήσιας βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης (2,5%), σύμφωνα μὲ πρόσφατες σχετικὲς μελέτες. Αὐτὴ ἡ ἀνοδος ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐπιταχύνει τὴν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα, γιὰ νὰ ἀλλοιώσει τὴν παλαιὰ κοινωνία, καὶ γιὰ νὰ δώσει στὴ χώρα, ποὺ εἶχε ἤδη ταλαιπωρηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τοὺς πολέμους της, αὐτὴ τὴν ὄψη ἐργοταξίου κατεδάφισης, ποὺ τόσο ἐντυπωσίασε τοὺς συγχρόνους.

Καὶ μόνον ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ὑποβαθμίσει καὶ τὸ ἀνθρώπινο καὶ τὸ ὑλικὸ τοπίο τους. Ὅλοι οἱ παρατηρητὲς ἐκφράζουν τὴν ἀνησυχία τους γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτό, ἀπὸ τὸν Μπαλζάκ ἕως τὸν Βίκτωρα Οὐγκό. Ἐξαθλίωση, ἐπαιτεία, ληστές, κακοποιοί, παιδιὰ τοῦ δρόμου, ἐπιδημίες, ἐγκληματικότητα, ὅλα ἐπιδεινώνονται ἐξαιτίας τῆς γοργῆς συσσώρευσης ἐργατῶν στὸν ἀπίστευτα στενὸ χῶρο ποὺ περικλείουν τὰ τεῖχη. Γιατὶ συνεχῶς καταφθάνουν κι ἄλλοι ἐπαρχιώτες. Τὸ 1847, ὁ Μισελέ, καὶ πάλι, σημειώνει ὅτι ὁ χωρικός «θαυμάζει τὰ πάντα στὴν πόλη, ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποκτήσῃ τὰ πάντα, καὶ ἐκεῖ θὰ ἐγκατασταθεῖ ἂν μπορέσει... Ὅταν ξεσηκωθεῖ κανεὶς καὶ φύγει ἀπὸ τὸ χωριό, σπάνια νὰ γυρίσει πίσω». Καὶ ὅμως, τὸ θέαμα ποὺ παρουσιάζει ἡ Ὁρλεάνη, τὸ 1830, χροنيὰ ταραχῶν, δὲν εἶναι καθόλου ἐλκυστικὸ: ἀπὸ τοὺς 40.000 κατοίκους, 12.500 βρίσκονται στὴν ἀνέχεια καὶ χρειάζονται βοήθεια, 1 στοὺς 3, δηλαδὴ. Στὴ Λίλλη, τὴν ἴδια χρονιά, ἡ ἀναλογία εἶναι 1 πρὸς 2,5.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ *ἀστικὴ κοινωνία* ὑπέστη ἰδιαίτερα μεγάλη ἀναστάτωση ἀπὸ τὴ βιομηχανία, ἡ ὁποία τὴν ἀγγίζει, τὴν ἐλκύει, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι σὲ θέση καὶ νὰ τὴ στηρίξει, οὔτε καν νὰ τῆς

παρέχει τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξαθλίωση αὐτὴ μέσα στὶς πόλεις νὰ μὴν ἦταν καθόλου μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἐξαθλίωση ποὺ βασίλευε τὴν ἴδια στιγμή στὴν ὕπαιθρο. Μόνο ποὺ στὶς πόλεις, ὅλοι εἶναι μάρτυρες τοῦ ἀνησυχητικοῦ θεάματος ποὺ παρουσιάζει ἕνας ὀλόκληρος πληθυσμὸς ἐργατῶν, θυμάτων τῆς βιομηχανίας, ἡ ὁποία, ἀκόμη καὶ ὅταν τοὺς προσφέρει ἐργασία, διόλου δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς συνθήκες διαβίωσής τους.

Ἔτσι, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐγκαθίστανται καὶ νὰ εὐδοκίμοῦν οἱ πρῶτες βιομηχανίες μέσα στὶς πόλεις, οἱ πρῶτοι «ἰδεολόγοι» εἶχαν ἐμπρὸς στὰ μάτια τους μιὰ κοινωνία ποὺ παρουσίαζε πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὶς σημερινὲς κοινωνίες τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν.

Ἀντίθετα, μετὰ τὸ 1851, καὶ ἀργότερα, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνοδο καὶ τὴν ἀνθηση ποὺ θὰ γνωρίσει ἡ Δεύτερη Αὐτοκρατορία, ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν θὰ βελτιωθεῖ.

Ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν ὡς τὶς Κοινωνικὲς Ἀσφαλίσεις.

Τὸ θέμα εἶναι τόσο εὐρὸ καὶ τόσο πολύπλοκο ποὺ δὲν μπορούμε ἐδῶ νὰ τὸ πραγματευτοῦμε σὲ βάθος.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄμως, εἶναι ἄραγε δυνατόν νὰ γίνει κάτι τέτοιο; Θὰ ἔπρεπε, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, νὰ ἐναρμονίσουμε τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες (μιὰ ὀλόκληρη οἰκογένεια ἰδεῶν, ποὺ ἐξελλίσσονται, ποὺ ἀντιφάσκουν μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνονται) μὲ τὴ δράση τῶν ἐργατῶν, μὲ τὶς διεκδικήσεις τους, ὅπως αὐτὲς παρουσιάζονταν μέσα ἀπὸ τὶς πραγματικὲς συνθήκες τῆς ἐργασίας καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους. Τί μορφή παίρνουν οἱ σοσιαλιστικὲς ἰδέες στὰ χέρια αὐτοῦ τοῦ ρωμαλέου καὶ θορυβώδους σώματος ποὺ εἶναι οἱ ἐργατικὲς μάζες;

Εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσει κανεὶς γιὰ τὸν πρόσθετο μάλιστα λόγο ὅτι συχνὰ —πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας— ὁ ἐργατικὸς κόσμος ὀργανώθηκε μόνος του, μὲ τρόπο ρεαλιστικό, συνετό, συγκρατημένο, μακριὰ ἀπὸ τὶς ἰδεολογίες καὶ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ καὶ βίαιη πολιτικὴ.

Ἔπειτα, ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὸν πρῶτο λόγο τὸν εἶχαν οἱ θεωρητικοὶ κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστές, τὸν δεύτερο λόγο οἱ συνδικαλιστικὲς ὁμάδες, τὸν τρίτο τὰ ἐργατικὰ πολιτικὰ κόμματα, τότε ἀσφαλῶς ὁ

τέταρτος λόγος ἀνήκε στα κράτη, εἴτε αὐτὰ ἔλεγαν ὄχι στὶς διεκδικήσεις (ἢ ἐνέδιδαν φρονίμως ποιοῦντα καὶ παρὰ τὴ θέλησή τους, πράγμα ποὺ δὲν διαφέρει καὶ πολὺ) εἴτε ἱκανοποιώντας, ἀκόμη καὶ προκαταλαμβάνοντας τὶς διεκδικήσεις, τὶς ὁποῖες ἀποδυνάμωναν ἔτσι ἐκ τῶν προτέρων.

Νὰ λοιπὸν τουλάχιστον τέσσερις ὁμάδες ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς παρακολουθήσουμε σ' αὐτὴ τὴ διαδρομὴ: θεωρητικοὶ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων, συνδικαλιστὲς παντὸς φυράματος, πολιτικοὶ προερχόμενοι ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἐργατῶν, ἐκπρόσωποι τοῦ κράτους, ὅλοι τους πολὺ διαφορετικοὶ μεταξύ τους.

Ὡστόσο, σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη, μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς μιὰ γενικὴ ἐξέλιξη ποὺ διέρχεται λίγο πολὺ ἀπὸ τὶς ἴδιες φάσεις, τουλάχιστον γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς τρεῖς πιὸ ἀντιπροσωπευτικὲς χῶρες, Ἀγγλία, Γερμανία, Γαλλία, καθὼς καὶ τὶς γειτονικὲς τοὺς Κάτω Χῶρες, τὸ Βέλγιο, τὶς Σκανδιναβικὲς χῶρες, τὴν Ἑλβετία. Ἐξω ἀπὸ αὐτὰ τὰ προνομιούχα κράτη, οἱ καθυστερήσεις, ὀλοφάνερες, δὲν ἔχουν ἀκόμη σήμερα καλυφθεῖ.

Ἐδῶ ἐνδιαφέρει νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν προοδευτικῶν χωρῶν, σταματώντας σὲ ὀρισμένα στάδια τῆς διαδρομῆς τους:

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1871:

Στὴν Ἀγγλία, ἀπὸ τὴν περίοδο 1858-1867 καὶ ἔπειτα, ἰδρύονται πολλὰ συνδικάτα (*Trade Unions*), ποὺ ἀγωνίζονται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή γιὰ τὴν κατάργηση τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὶς σχέσεις «Κυρίου καὶ Ὑπηρέτη». Τὸ πρῶτο συνέδριο τῶν *Trade Unions* πραγματοποιεῖται τὸ 1866. Μέλη τῶν συνδικάτων αὐτῶν γίνονται μόνον οἱ *εἰδικευμένοι ἐργάτες*.

Στὴ Γαλλία, κανένα θετικὸ βῆμα ἀκόμη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον τὸ νόμο τοῦ 1864, γιὰ τοὺς συνασπισμούς, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει ὡς ἕνα βαθμὸ τὶς ἀπεργίες, ὅσες δὲν εἶναι καταχρηστικὲς. Τὸ 1865, ἰδρύεται στὸ Παρίσι γραφεῖο τοῦ Γαλλικοῦ Τμήματος τῆς Διεθνούς (τὸ πρῶτο εἶχε ἰδρυθεῖ στὸ Λονδίνο, τὸ 1864), καὶ ἕνα δεύτερο, στὴ Λυόν, τὸ 1868. Ἡ Δεύτερη Αὐτοκρατορία ἦταν συγχρόνως «προοδευτικὴ καὶ καταπιεστικὴ», βελτίωσε τὶς συνθήκες διαβίωσης τῶν ἐργατῶν, ἐλέγχοντας ὅμως ταυτόχρονα πολὺ προσεκτικὰ τὶς ἐλευθερίες τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἐργατικοῦ κόσμου.

Στὴ Γερμανία, ἡ κατάσταση εἶναι ἀνάλογη, ἀργεῖ νὰ διαμορφω-

θεϊ. Ὁ Λασσάλ ιδρύει, τὸ 1862, στὸ Λονδίνο, τὴ Γενικὴ Ἐνωσιὴ τῶν Γερμανῶν Ἑργατῶν (*Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein*). Ἐπτά χρόνια ἀργότερα, στὸ συνέδριο τοῦ Ἄιζενμαπα, ιδρύεται τὸ Ἑργατικὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα, μαρξιστικῆς ιδεολογίας.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1914:

Τεράστια βήματα ἔχουν γίνει μέχρι αὐτὴ τὴ χρονιά.

Στὴν Ἀγγλία, μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς *Δημοκρατικῆς Ὁμοσπονδίας*, τὸ 1881, ἀπὸ τὸν Χάιντμαν, ἀρχίζει ἡ «σοσιαλιστικὴ» προπαγάνδα στὸν ἔργατικὸ κόσμον, ὁ ὁποῖος τηροῦσε ἀρνητικὴ στάση μέχρι τότε ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ. Παράλληλα μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς πολιτικοποίησης, τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα διευρύνεται ὥστε νὰ συμπεριλάβει καὶ τοὺς φτωχότερους ἐργάτες, τοὺς *ἀνειδίκευτους*. Ὡστόσο θὰ περάσουν ἀκόμη δέκα χρόνια πρὶν νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ μεγάλη ἱστορικὴ ἀπεργία τῶν λιμενεργατῶν τοῦ Λονδίνου. Τὸ 1893, ιδρύεται τὸ Ἀνεξάρτητὸ Ἑργατικὸ Κόμμα (*Independant Labour Party*) καὶ πέντε χρόνια ἀργότερα ἡ Γενικὴ Ὁμοσπονδία τῶν *Trade Unions*. Μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Ἑργατικοῦ Κόμματος, σχηματίζεται ἡ σχεδὸν ἐπαναστατικὴ «ριζοσπαστικὴ» κυβέρνησις τοῦ 1907. Μιὰ σειρά κοινωνικῶν νόμων ψηφίζονται τότε, ἡ Ἀγγλία ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ καινούριον πρόσωπον.

Στὴ Γαλλία, τὰ πράγματα ἀκολουθοῦν ἀνάλογο δρόμον: τὸ 1877, ὁ Ζὺλ Γκέντ ιδρύει τὴν πρώτη σοσιαλιστικὴ ἐφημερίδα, τὴν *Ἰσότητα* (*L'Égalité*) καὶ, δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ Γαλλικὸ Ἑργατικὸ Κόμμα (*Parti Ouvrier Français*). Τὰ συνδικάτα ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸν νόμον τὸ 1884. Τὸ 1887 ιδρύονται τὰ πρῶτα ἔργατικὰ κέντρα. Τὸ 1890, ἐορτάζεται γιὰ πρώτη φορά ἡ Πρωτομαγιά ὡς ἡμέρα τῆς Ἑργασίας. Τὸ 1893, ὁ Ζὰν Ζωρὲς Πρωτοεκλέγεται βουλευτὴς στὴν περιφέρεια τῆς πόλης Καρμῶ. Τὸ 1895, ιδρύεται ἡ Γενικὴ Ἑργατικὴ Συνομοσπονδία (*CGT, Confédération Générale du Travail*). Τὸ 1901, δημιουργοῦνται δύο σοσιαλιστικὰ κόμματα, τὸ ἓνα τοῦ Ζὺλ Γκέντ (Σοσιαλιστικὸ Κόμμα τῆς Γαλλίας, *Parti socialiste de France*), τὸ ἄλλο τοῦ Ζωρὲς (Γαλλικὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα, *Parti socialiste français*). Τὸ 1904, ιδρύεται ἡ ἐφημερίδα *Ἀὐθιμανιτέ* (*L'Humanité, Ἡ Ἀνθρωπότητα*). Τὸ 1906, τὰ δύο κόμματα συγχωνεύονται, καὶ σχηματίζεται τὸ Ἐνιαῖον Σοσιαλιστικὸ Κόμμα (*Parti socialiste unifié*).

Στὴ Γερμανία, οἱ σοσιαλιστὲς διώκονται ἀπὸ τὸν Μπίσμαρκ

(ἕκτακτοι νόμοι τοῦ 1878). Ἀπὸ τὸ 1883, ἓνας κρατικὸς σοσιαλισμὸς προβαίνει στὴ λήψη μιᾶς σειρᾶς κοινωνικῶν μέτρων. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποχώρησι τοῦ Μπίσμαρκ, τὰ συνδικάτα ἀνασυγκροτοῦνται, καὶ τὰ μέλη τους δὲν ἀργοῦν νὰ φτάσουν τὸ ἓνα ἑκατομμύριον. Ἡ πολιτικὴ τους ἐπιτυχία εἶναι μεγάλη (παίρνουν 3 ἑκατομμύρια ψήφους στὶς ἐκλογὰς τοῦ 1907, καὶ 4.245.000, τὸ 1912).

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, καὶ χωρὶς νὰ ὑπερτιμοῦμε τὴν ἰσχὺ τῆς 2ης Διεθνούς, μετὰ ἀπὸ τὸ 1901, εἶναι θεμιτὸ νὰ ποῦμε ὅτι, τὸ 1914, ἡ Δύση βρίσκεται *τόσο στὰ πρόθυρα τοῦ πολέμου ὅσο καὶ στὰ πρόθυρα τοῦ σοσιαλισμοῦ*. Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀνεβεῖ στὴν ἐξουσία, νὰ δημιουργήσῃ μιὰ Εὐρώπην τόσο σύγχρονον ὅσο ἡ σημερινή, ἂν ὄχι καὶ περισσότερον. Μέσα σὲ λίγες μέρες, μέσα σὲ λίγες ἡμέρες, ὁ πόλεμος θὰ κάνει ὅλες αὐτὰς τὶς ἐλπίδας νὰ καταρρεύσῃ.

Ἀποτελεῖ τεράστιον σφάλμα γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν σοσιαλισμὸν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν κατόρθωσε νὰ ἀποτρέψῃ τὴν σύρραξιν. Εἶναι κάτι ποῦ ὁπωσδήποτε διαισθάνονται οἱ ἱστορικοὶ οἱ πιὸ εὐνοϊκὰ διακείμενοι ἀπέναντι στὸν σοσιαλισμὸν, καὶ πολὺ θὰ ἤθελαν νὰ γνωρίζουν ποιὸς ἀκριβῶς εὐθύνεται γι' αὐτὴ τὴ «στροφὴ» τῆς ἔργατικῆς πολιτικῆς. Στὶς 27 Ἰουλίου 1914, συναντήθηκαν στὶς Βρυξέλλες ὁ Ζουὰ καὶ ὁ Ντυμουλὲν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, γραμματεῖς τῆς γαλλικῆς Γενικῆς Ἑργατικῆς Συνομοσπονδίας καὶ ὁ Κ. Λέγκιν, γραμματεὺς τῆς Ἐνώσεως τῶν γερμανικῶν συνδικάτων, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Συναντήθηκαν ἄραγε τυχαία, σὲ κάποιον καφενεῖο; μήπως δὲν εἶχαν ἄλλο λόγον παρὰ νὰ μοιραστοῦν τὴν ἀπελπισίαν τους; Δὲν τὸ ξέρουμε. Ὅπως δὲν ξέρουμε καὶ πῶς νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ τελευταῖα διαβήματα ποῦ ἔκανε ὁ Ζὰν Ζωρὲς, τὴν ἡμέραν ἀκριβῶς τῆς δολοφονίας του (31 Ἰουλίου 1914).

Ἡ σημερινὴ σοσιαλιστικὴ Εὐρώπη οἰκοδομήθηκε ἀργά, ἀνολοκλήρωτα, μέσα ἀπὸ τὸ παιχνίδι τῶν πολιτικῶν πλειοψηφιών, μετὰ τὸν νόμον, μετὰ τὴν ἴδρυση, στὴ Γαλλίαν (τὸ 1945-46) καὶ στὴν Ἀγγλίαν λίγο ἀργότερα, τῶν Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων. Ἦδη, ἡ Κοινὴ Ἀγορά, θέτοντας τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσότητος τῶν κρατῶν ἀπέναντι στὰ κοινωνικὰ βάρη, ἀποφάσισε τὴν ἐπέκτασίν τους, ἀργὰ ἢ γρήγορα, στὴν Εὐρώπην τῶν Ἑξί.